

A. Dáwletov, Z. Ayjanova

G. Dáwletova, X. Atabaev

QARAQALPAQ TILI

5-KLASS

OQÍW BASQA TILLERDE ALÍP BARÍLATUĞÍN
KLASLAR USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi
tárepinen usınıs etilgen*

Qayta islengen hám tolıqtırılğan basılımı

NÓKIS
«BILIM»
2019

KBK 81.2 Qar.

D-44

UOK 811.512.121`242
(075.3)

Qaraqalpaq tili. (Oqıw basqa tillerde alıp
barılatuǵın 5-klaslar ushın sabaqlıq).

Nókis: «Bilim», 2019-jıl, 144 b.

Avtorlar: **A. Dáwletov,** **Z. Ayjanova**

G. Dáwletova, X. Atabaev.

KBK 81.2 Qar.

D-44

UOK 811.512.121`242
(075.3)

Pikir bildiriwshiler:

Z. Ismaylova — ROMO metodisti.

S. Palwaniyazova — Nókis qalalıq 31-sanlı ulıwma bilim beriw
mektebiniń qaraqalpaq tili pání muǵallımı.

© **A. Dáwletov hám b., 2013, 2019.**

ISBN 978-9943-4457-2-7

© **«Bilim» baspası, 2013, 2019.**

§1. Maqtanışım — Qaraqalpaqstanım

Bul Watan—máńgilikke
janımday sırlasım meniń,
Bul Watan—men gúl bolsam,
nur bergen quyashım meniń,
Bul Watanda jasawshı
adam bawırlasım meniń,
Bul Watannıń topıraqları—
hasıl gáwhar tasım meniń,
Bul Watan janım, júregim,
hám de kóziw-qasım meniń.

(I.Yusupov)

1-shınıǵıw. «Maqtanışım—Qaraqalpaqstanım» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Qaraqalpaqstan — ǵárezsizlik quyashınan nár alıp, óziniń rawajlanıwına erisip atırǵan ájayıp úlke. Bul Watan bizge óz xalqınıń azatlıǵı ushın gúresken Tumaris, Gúlayım, Alpamıs,

Ernazar sıyaqlı mártlerden miyras bolıp qalğan. Elimiz óz ġárezsizligine eriskennen soń óziniń saltanatlı gimni, konstituciyası, bayrağı, gerbine iye boldı. Záwlim jaylar, zamanagóy mektepler, joqarı oqıw ornı imaratları boy tiklep qalamızdıń kórkine kórk qosıp tur.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Qosıqtı yadlap alıń.
2. Tekstti oqıń, mazmunın sóylep berıń.
3. «Maqtanışım—Qaraqalpaqstan» temasında tekst dúziń.

Sózlik

Watan	- Vatan	- Родина	- Отан	- Watan
ġárezsizlik	- mustaqıllık	- независимость	- тәуелсіздік	- garaşsyzlyk
saltanatlı	- tantanali	- торжественный	- салтанатты	- galkynyşiy
kórk	- go'zallık	- красота	- көрік, көркі	- görk
bayraq	- bayroq	- флаг	- ту	- bāydaq
qala	- shahar	- город	- қала	- şäher
rawajlanıw	- rivojlanish	- развитие	- даму	- ösüş
úlke	- o'lka	- край	- өлке	- ülke

2-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıp, qálegen tobin yadlań.

ISENBeyMEN BASQA JÁNNET BAR DESE

Isenbeymen —
 Basqa jánnet bar dese.
 Isenbeymen —
 Basqa anań bar dese.
 Isenbeymen —
 Basqa atań bar dese.
 Isenbeymen —
 Basqa Watan bar dese.
 Isenbeymen —

Basqa ziynet bar dese.
Isenbeymen —
Basqa húrmet bar dese.
Sen jánnetseń,
Sen jánnetseń Watanım!
Isenbeymen —
Basqa jánnet bar dese.
Óz Watanım —
Bawır basqan uyam ol,
Barlap kórseń,
Qay waq kórseń ziya mol.
Óz Watanım,
Bawırına tartıp tur.
Ay-hay jerim,
Ay-hay ana topırağım
Analıq seniń iyisiń,
Ańqıp tur mağan, ańqıp tur.
Óz elimde tas tósep ber,
Jatayın.
Basqa eldiń,
Mamıǵında jatpayman.
Zat kerek pe,
Az kerek pe, kóp kerek pe,
Satayın.
Biraq ta men,
Watanımdı,
Xalqımdı,
Ideyamdı satpayman.

(T.Mátmuratov).

Tapsırma

1. Qosıqtıń mazmunı tiykarında tuwılǵan jerińiz haqqında sóylep beriń.

3-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Dawıslı hárıplerden baslanatuǵın sózlerdiń astın bir, dawıssız hárıplerden baslanatuǵın sózlerdiń astın eki sızıń.

Íqlastıń jayınıń aldında aǵashtan islengen úlken bir shertek bar edi. Báhár boldı degennen baslap-aq usı shertekke qarlıǵashlar kelip uya saladı. Íqlastıń bir jaqsı ádeti — ol qarlıǵashlarǵa heshqanday kesent etpeydi. Qarlıǵashlar usı jerde bolıp, óziniń palapanların shıǵaradı.

Baslawısh klaslarda fonetikadan ótilgenlerdi tákirarlaw

QARAQALPAQ TILINIŇ ÁLIPBESI

Hárıplerdiń belgili tártip penen jaylasıwı **álipbe** dep ataladı.

Qaraqalpaq álipbesinde 34 hárıp bar. Olardıń toǵızı dawıslı, al jigirma besi dawıssız hárıp. Eki dawıssız hárıp hárıpler birikpesinen ibarat: **sh, ch**.

4-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi dápterinizge álipbe tártibinde kóshirip jazıń. Sózlerdiń jazılıwına itibar beriń.

Watan, eki, fabrika, súwret, xalıq, ómir, abat, chemodan, ılaq, konstituciya, cirk, televizor, huqıq, kompyuter, banan, orden, etaj.

5-shınıǵıw. Qaraqalpaq álipbesindegi hárıplerdiń jaylasıw tártibin bilip alıń hám olardıń jazılıwı menen aytılwına itibar beriń.

q/t	baspa	jazba	aytılıwı	kirill	q/t	baspa	jazba	aytılıwı	kirill
1	Aa	<i>Aa</i>	a	а	18	Nn	<i>Nn</i>	ne	н
2	Áá	<i>Āā</i>	á	ə	19	Ńń	<i>Ń̄ñ</i>	ńe	ң
3	Bb	<i>Bb</i>	be	б	20	Oo	<i>O o</i>	o	о
4	Dd	<i>Dd</i>	de	д	21	Óó	<i>Ō ō</i>	ó	о
5	Ee	<i>Ee</i>	e	е, э	22	Pp	<i>Pp</i>	pe	п
6	Ff	<i>Ff</i>	fe	ф	23	Rr	<i>Rr</i>	re	р
7	Gg	<i>Gg</i>	ge	г	24	Ss	<i>Ss</i>	se	с
8	Ć ć	<i>Ġ ġ</i>	ǵa	ғ	25	Tt	<i>Tt</i>	te	т
9	Hh	<i>Hh</i>	he	х	26	Uu	<i>Uu</i>	u	у
10	Xx	<i>Xx</i>	xa	х	27	Úú	<i>Ū ū</i>	ú	у
11	Íí	<i>Ĭ ĭ</i>	ı	ы	28	Vv	<i>V v</i>	ve	в
12	Ii	<i>Ii</i>	i	и	29	Ww	<i>Ww</i>	we	ў
13	Jj	<i>Jj</i>	je	ж	30	Yy	<i>Y y</i>	ye	й
14	Kk	<i>Kk</i>	ke	к	31	Zz	<i>Z z</i>	ze	з
15	Qq	<i>Q q</i>	qa	қ	32	Cc	<i>C c</i>	ce	ц
16	Ll	<i>L l</i>	la	л	33	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che	ч
17	Mm	<i>Mm</i>	me	м	34	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she	ш, щ

Sorawlarǵa awızsha juwap berin.

1. Álipbe degenimiz ne?
2. Qaraqalpaq tilinde neshe hárip bar?

6-shınıǵıw. Oqıw bólmeńızdegi zatlardıń atamaların dápterinińizge kóshirip jazıń.

§2. Til bilgen — el bileđi

Dawıslı sesler

Juwan hám jıńışke dawıslı sesler

7-shınıǵıw. «Til bilgen — el bileği» temasına baylanıslı gúr-rinlesiw.

Xalqımızda «bir tildi bilgen bir adam, eki tildi bilgen eki adam» degen hikmetli sóz bar. Biz óz ana tilimiz benen birge basqa rawajlanǵan mámleketlerdiń tillerin qanshelli jaqsı bilsek, úyrensek ózimiz ushın sonshelli jaqtı keleshek jaratqan bolamız. Sebebi, rawajlanǵan mámleketlerdiń tilin úyreniw, dúnya mádeniyatın, texnikasın tez meńgeriw ushın imkaniyatlar esigin ashadı. Jurtbasshımız jaqında ǵana shet tillerin ele de tereń úyreniwdi jetilistiriw boyınsha arnawlı qarar qabıl etti. Bul qarar elimizdi keleshekte sawatlı, bilimli, jetik kadrlar menen támiyinlew maqsetinde qabıl etildi.

Shet tilin úyreniw adamnan shıdamdı, sabır-taqattı talap etedi. Biz bul qıyınshılıqlardan qorıqpay, qansha kóp shet tillerin úyrensek, keleshekte ózimizdiń baxıtlı, qurǵın turmısta jasawımız ushın tiykar jaratqan bolamız.

Sózlik

shet tili	-chet tili	-иностранный язык	-шет тілі	-daşary yurt dili
xalıq	-xalq	-народ	-халық	-халә
mámleket	-davlat	-государство	-мемлекет	-döwlet
úyreniw	-o'rganish	-изучение	-үйрену	-öwrenmek
qarar	-qaror	-постановление	-бұйрық	-karar
imkaniyat	-imkoniyat	-возможность	-мүмкіншілік	-mümkinçilik
qıyınshılıq	-qiyinchilik	-трудность	-қиыншылық	-kyýynçylyk

8-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń.

ANA TILIME

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan.
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.

Bayterekseń ósken góne tamırdan,
Dilwarlıǵıń qıl suwırǵan qamırdan.
Qaraqalpaqtıń kewil qusı sayrasa,
Sóz qıysını ǵáziyneńnen tabılǵan.

Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwxıń sıńgen qanıma,
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsań-aw janıma.

Ana tilim, sen basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayırman.
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayılman.

(I. Yusupov).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Siziń ana tilińiz qaysı til?
2. Qosıqtıń mazmunın aytıp beriń.
3. Qosıqtı yadlań.

9-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

DÚNYA TILLERI

Til bul jámiyette, adamlar ortasında qarım-qatnas, baylanıs jasawdıń eń áhmiyetli quralı. Dúnya júzinde tillerdiń anıq sanı haqqında anıq maǵlıwmat beriw qıyın. Keyingi dáwirde dúnyada 2500 den 7000 ǵa shamas til bar dep kórsetiledi. 1971-jılǵı Íspaniyada til bilimi boyınsha ótkerilgen Kongresste jer júzi xalıqlarınıń 2976 tilde sóyleytuǵını ayılǵan.

Dúnya júzi tillerinen orıs, inglis, francuz, qıtay, arab, ispan tilleri rásmiy xalıqaralıq tiller dep esaplanadı. Bul tiller arqalı xalıqaralıq shólkemler Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH) Paraxatshılıqtı qorǵaw komitetiniń hám t.b. materialları járiyalanadı.

Ózbekstan Respublikası 1989-jılı 21-oktyabrde til haqqında Nızam qabıl etti. Sonday-aq, Qaraqalpaqstan Respublikası da 1989-jılı 1-dekabrde til haqqında Nızam qabıllandı. Bul Nızam boyınsha qaraqalpaq, ózbek tili Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Dúnyada qansha til bar?
2. Xalıqaralıq tillerdi aytıp beriń.
3. Ózbek tili haqqında Nızam qashan qabıl etildi?
4. 1-dekabr qanday kún?
5. «Sóz súyekten ótedi, tayaq etten ótedi» naqlı tiykarında gúrriń jazıń.

10-shınıǵıw. Tekstti oqır. Dawıslı hám dawıssız seslerdi ayırıp, olardıń aytılwına itibar beriń.

Bizler qalada jasaymız. Qalada kóp qabatlı jaylar kóp. Kún sayın sulıw imaratlar boy tiklep atır. Olardı kórip kóziń quwanadı. Tünde qalamızdıń sulıwlıǵı ózgeshe boladı. Sulıw

etip bezelgen shıraqlar kózińdi qamastıradı. Kósheler jap-jariq, tap-taza. Men óz qalam menen maqtanaman.

Qaraqalpaq tilinde til seslerin dawıslı sesler hám dawıssız sesler dep eki toparǵa bólemiz. Dawıslı sesler: **a, á, ı, i, o, ó, u, ú, e**. Dawıssız sesler: **b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, t, w, f, x, h, c, ch, sh**.

Dawıslı sesler buwın jasay aladı. Sózde qansha dawıslı ses bolsa sonsha buwın boladı. Al dawıssız sesler buwın jasay almaydı. *Mısalı: Ana (a-na), balalar (ba-la-lar), oqıwshı (o-qıw-shı).*

11-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazır. Dawıslı seslerdiń astın sızır. Alaqanıńızdı awzırızǵa jaqınlatıp, dawıslı hám dawıssız seslerdi aytıp kórir. Bunda hawa aǵımınıń pátine itibar berir.

Oqıwdı da, jazıwdı da jaqsı úyrendik. Keshe ǵana «Qıs» degen temada sabaq óttik. Muǵallimniń aytqanınday-aq, qıs ta kelip qaldı. Muǵallimimiz kózi ashıq pa, bilmeymen, «Qıs» degen tema ótken kúni hawa keshke qaray bult-lasıp sala berdi. Burın qara suwıq bolıp tursa da, bultlar toplanıp-toplanıp keshqurın jılıttı.

Dawıslı sesler sóylew aǵzalarınıń xızmetine hám ay-tılıwına qaray juwan dawıslı sesler hám jińishke dawıslı sesler bolıp ekige bólinedi. Juwan dawıslı seslerge — **a, o, u, ı**, al jińishke dawıslı seslerge — **á, ó, ú, i, e** sesleri kiredi.

Juwan dawıslılar juwan buwındı, jińishke dawıslılar jińishke buwındı quraydı.

Juwan buwınlı sózge juwan qosımta (**dala-da, paxta-nı, kitap-lar**), jińishke buwınlı sózge jińishke qosımta (**súwret-shı, dápter-ler, kel-dim**) qosıladı.

12-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli juwan dawıslı hárıplerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. B...lalar mektepke ketti. 2. Asq...r menen ...qlas ekewi birge s...baq tay...rladı. 3. J...zda t...ǵaydı ar...laǵanǵ... ne jetsin. 4. ...ydos ...qıw q...ralların taz... ...slaydı.

13-shınıǵıw. Sózlerdegi **a** háribiniń ornına **á** háribin, **o** háribiniń ornına **ó** háribin qoyıp kóshirip jazıń.

San-...

Soz-...

Tol-...

Bol-...

Ot-...

Tor-...

Or-...

Par-...

Daw-...

Oz-...

14-shınıǵıw. Sózlerdegi **e, o, ó** sesleriniń jazılıwına itibar berıń. Dápterinizge kóshirip jazıń.

Eki, ómir, ót, olar, ógiz, eshki, on, oqıw, ózi, ósimlik, oyn, erik, Oralbay, Erkinbay, Ótkirbay, tereń, shelek, kómek, qol, kólik, kól, ópepek.

15-shınıǵıw. Naqıllardı oqırn hám kóshirip jazıń. Dawıslı seslerdiń astın sızın.

1. Batır— el ırısı,
Jawın— jer ırısı.
2. Keńesli el azbas,
Keń kiyim tozbas.
3. Erte jatıp, erte tur,
Bedeniń bolsın salamat.
4. Tazalıq— densawlıqtıń girewi.
5. Er jigit eli ushın tuwıladı,
eli ushın óledi.

6. Ottı gewleme óshiresen,
- Qońsını gewleme kóshiresen.
7. Eldiń awzın tıymaǵa elli qarıs bóz kerek.

§3. Qaraqalpaq tili oqıw bólmesinde

Dawıssız sesler Únli hám únsız dawıssız sesler

16-shınıǵıw. «Qaraqalpaq tili oqıw bólmesinde» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Biziń mektebimizde qaraqalpaq tili pánin úyreniw boyınsha arnawlı oqıw bólmesi bar. Bul oqıw bólmesinde sabaqtan bos waqıtları muǵallimniń bassılıǵında qaraqalpaq tili páni boyınsha hár qıylı shınıǵıwlar isleymiz. Ótken sabaqta ótilgen temalardı ele de keńirek, tereńirek úyrenemiz. Qaraqalpaq tilinde shıǵarılǵan hár qıylı ádebiy kitaplar oqıymız. Muǵallim klasımızdaǵı qaraqalpaq tilin úyreniwge qıynalıp atırǵan oqıwshılardı qosımsha sabaqlar ótedi. Bizler bul bólmede sabaq ótiwdi júdá jaqsı kóremiz.

Sózlik

oqıw bólmesi	- o'qish xonasi	- учебный кабинет	- оқу бөлмеси	- okuw hanasy
ádebiy kitap-lar	- adabiy kitoblar	- художественные книги	- әдеби кітаптар	- edebi kitaplar
qosımsha sabaq	- qo'shimcha dars	- дополнительный урок	- қосымша сабақ	- qo'shma sapak
arnawlı	- maxsus	- специальный	- арнаулы	- óörite

17-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

AQÍLGÁ SALÍP ADÍMLA

Tıńla balam aytayın,
Saǵan bir qattı násiyat.
Esińde bolsın hárdayım,
Atańnan qalǵan jaqsı gáp.

Til tabısıp ádepten,
Adam menen adam bol.
Eki jaman ádetten,
Hárqashan da aman bol.

Birewi dosqa, joldasqa,
Kewlińdegi suwıqlıq,
Birewi tartıs-talasta,
Tilindegi suwıqlıq.

Suwıq bolsań, adamlar,
Qashıp júrer qasıńnan,
Sarayıń saǵan bolıp tar.
Jalǵızlıq ketpes basıńnan.

Sol ushın, balam, jasıńnan,
Aqılǵa salıp adımla,
Ayırılıp qalıp aqıldan,
Qaǵılmas jerge qaǵılma.

(T. Seytjanov).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Shayır qosıqta ne aytpaqshı bolǵan?
2. Jaqsı sózlerdi úyrenip alıń.
3. Qosıqtı yadlań.

18-shınıǵıw. Tekstti oqır.

Gúz. Jasıl japıraqlarǵa malınıp turǵan nárwan-nárwan tereklerdiń shaqaları sıydamlanıp, dalalarda qońır samallar ese basladı. Qay tárepke qarasań da, átirap ǵayrı naǵıs túske enip, kewilge sulıw sezim uyalaydı. Suwları tartılǵan say boyındaǵı túlki quyırq qamıslar áste basların ekshep, gúz samalı menen «sıbızǵı» nama shalıp, gúz kelgenin xabarlap turǵanday.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Dawıssız háripten baslanǵan sózlerdi kóshirip jazır.
2. Dawıssız háriplerdiń aytılwına itibar berir.

19-shınıǵıw. Dáslep únli dawıssızdan baslanǵan sózlerdi bir bólek, soń únsiz dawıssızdan baslanǵan sózlerdi bir bólek ajratıp jazır.

Gúl, qawın, ǵarbız, qayıq, dáu, shól, suw, mazmun, wáde, húrmet, kitap, samal, nan, fabrika, baslıq, lágen, baxıt, bayraq, kún, dala, danıshpan, palapan, tınıq, sáwir, ǵaz, ǵarǵa, jas, xızmet, teńiz, dári, sazan.

Shawqımǵa qaraǵanda dawıs basım bolıp aytılatuǵın sesler únli dawıssız sesler dep ataladı: **b, v, g, ǵ, d, j, z, m, n, ń, w, y, l, r.**

Dawısqa qaraǵanda shawqım basım bolıp aytılatuǵın sesler únsiz dawıssız sesler dep ataladı: **p, f, k, q, t, sh, s, x, h, c, ch.**

20-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına dawıssız háriplerdiń tiyislinisn qoyıp, tekstti kóshirip jazır.

Álle... waqıttan soń kún sal...ın tartıp saya...atshılar jolǵa tústi. Eń aldı...da Asqar ...tirap búgin kúndegiden góz...al kórindi oǵan: ján-ja...kók shal...ı, al asanda da po...sha torǵay shırıl...aydı. Al, keń gu...ar jol bolsa, i...retilip barıp, tuw alıstaǵı a...pannıń kó... jiyegine barıp sú...giydi. Asqar óz do...ları menen usı jo...dan baratır. Bul ...ol olardı ra... onǵa da, mek...epke de a...aradı.

(A.Bekimbetov).

21-shınıǵıw. 1. Naqıllardı oqıp shıǵıń.

1. **Kóz qorqaq**, qol batır.
2. **Jaqsı** janıńa joldas, jaman malıńa joldas.
3. Batır **bar** jerde qorqaq bar.
4. Saǵadaǵı **suw** ishedi, ayaqtaǵı uw ishedi.
5. Batır bir óledi, qorqaq **mıń** óledi.
6. **Tórtew** túwel bolsa, **tóbedegini** túsirer,
Altaw ala **bolsa**, awzındaǵısın aldırar.
7. Adam qolı—**gúl**.
8. Mlynettiń **kózin** tapqan
Baxıttıń ózin tabadı.
9. Jaqsı **sóz**—jan azıǵı
10. **Júz** somıń bolǵansha,
Júz dostıń bolsın.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń ishinen únsiz dawıssız háriplerden baslanǵan sózlerdi bólek jazıń.
2. Naqıllardıń mánisin ana tilińizde aytıp berıń.
3. Jáne qanday naqıllardı bilesiz?
4. Naqıllardı yadlap alıń.

§4. Ustazıma raxmet

-iy -iy, -ıw -ıw, -uw -úw qosarlılarınıń jazılıwı

22-shınıǵıw. «Ustazıma raxmet» temasına baylanıslı gúririńlesiw.

Jaslıqta alǵan bilim — tasqa oyılǵan naǵıs penen barabar. Sonlıqtan jaslıq waqıttaǵı bilim oqıwshılardıǵa qay dárejede sińdiriliwi, álbette, ustazǵa baylanıslı. Mektep bosaǵasına qádem qoyǵan oqıwshılardıǵa bilim sırların úyretip baratuǵın ustazlarımızdıń ornı ayırıqsha. Ásirese, mektepke eń birinshi ret oqıwǵa kelgen oqıwshınıń qolınan jetelep, oǵan hárıp tanıtıp, hár tárepleme jetik insan etip tárbiyalaw bul, álbette, ustazlar ushın baxıt esaplanadı.

Bizler menen doslarsha sáwbet qurıp, ómirdi úyretip barǵan ustazlarımızǵa raxmetimiz kóp.

(«Ustaz jolı»)

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekstti oqıp, mazmunın sóylep berіń.
2. Ózlerińiz birinshi ustazlarıńız haqqında aytıp berіń.
3. Ustazdı húrmetlew haqqında ne bilesiz?

Sózlik

Jaslıq	- yoshlik	- молодость	- жастық	- yaşlyk
naǵıs	- naqsh	- узор	- ою	- nagys
ustaz	- ustoz	- наставник	- ұстаз	- halypa
insan	- inson	- человек	- адам	- ynsan
sáwbet	- suhbat	- беседа	- әңгіме	- söhbet
baxıt	- baxt	- счастье	- бақыт	- bagt

23-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqır.

USTAZLAR

Sulıw diydarıńız báhár tańınday,
Yoshlı júregińiz jańǵan jalınday,
Anamız Ámiwdiń tolqınlarında,
Qanatlı qosıq hám jırsız, ustazlar.

Jaslardı jetelep bilim baǵına,
Baslaysız ómirdiń nurlı jaǵına,
Million júrek sıyǵan keń qushaǵına,
Ájayıp dúnyasız, dúrsiz, ustazlar.

Bilimniń baǵında búlbúldey sayrap,
Ómir aǵısında tuwılǵan qaynap,
Ashıq aspanımda quyashtay jaynap,
Júrekke quyılǵan nursız, ustazlar.

Ómir álipbesin usınǵan bizge,
Bizler minnetdarmız mudamı sizge,
Jaynaǵan juldızday júregimizde,
Máńgi yadımızda barsız, ustazlar.

(T.Qabulov).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Qosıqtıń mazmunı nege qaratılǵan?
2. Ózińizdiń ustazıńız haqqında aytıp beriń.

24-shınıǵıw. Berilgen gáplerden **-ıy -iy, -ıw -iw, -uw -úw** qosarlıları bar sózlerdi kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar mektepke kelse, Aysánem hám Ayjamal klastı tazalap atır eken. 2. Meniń inim bıyl mektepke baradı. 3. Men bahalı zatlar menen sıylıqlandım. 4. Egislik jerler suwǵarıldı. 5. Keńesli el azbas, keń kiyim tozbas. 6. Hávızde sazan, súwen balıqları júdá kóp.

-ıy -iy qosarlıları sózlerdiń barlıq buwınlarında ushırasadı: ıyt, tá-ji-riy-be, á-de-biy. Ayırım orıs tilinen kirgen sózlerde -ıy-iy qosarlısı esitilse de, ı, i háripleri jazıladı: kino, televizor, sır, radio.

25-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi kóp noqattırn ornına -ıy-iy qosarlılarınıń tiyislinen qoyıp kóshirip jazırn.

T...ın, k...im, b...day, s...le, sh...rin, tas...dı, m...net, ádeb..., shek...ne, haq...q..., tájir...be, s...lı, m...we, q...qım, oq...dı, s...rek.

26-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi ı, i dawıslı sesleriniń aytıluwı menen jazılıwına itibar berin.

Texnika, kino, radio, televidenie, olimpiada, chempion, televizor, sır, cirk, tıl, cıgan, brigada, lirika.

-ıw -iw qosarlıları kóp buwınlı sózlerdiń sońǵı buwınlarında ushırasadı hám olar **-uw -úw** túrinde aytıladı. Biraq jazıwda **-ıw -iw** túrinde jazıladı. *Mısalı:* **suluw emes — sulıw, oquw emes — oqıw.**

27-shınıǵıw. -ıw-iw qosarlıları járdeminde sózler jasań.

Úlgi: alıw, barıw.

28-shınıǵıw. Quramında -ıw -ıw qosarlıları bar sózlerdi qatnastırıp, gáp dúziń.

Úlgi: Eliwbay oqıwǵa erte keldi.

TIL ÓSIRIW

Maqtanshaq qasqır (ertek)

Bir topar qasqırlardıń ishinde basqalarına qaraǵanda kúshlirek bir ash qasqır bar eken. Ol janındaǵı qasqırlardı nesiybesinen ayırıp, olarǵa kún bermeytuǵın bolıptı. Onnan keyin ash qasqır joq waqıtta qasqırlar bir jerge jıynalıp oylasıptı. Qay jerde kórsek te ash qasqırdı «jolbarıs» dep atayıq degen pikirge kelipti.

Ash qasqır kelgen waqıtta wáde boyınsha qasqırlar onı «jolbarıs» dep ataptı. Bul sóz ash qasqırǵa oǵada unaptı. Endi burınǵıdan beter gárdiyip, dúnyada mennen zor, mennen kúshli haywan joq degen qıyalǵa kelipti.

Kúnlerden bir kúni qasqırlar toparlasıp ketip baratırsa, dalańlıqta jayılp júrgen sansız qoylardıń ústinen shıǵıptı.

— Áy «jolbarıs» sen kúshliseń, sen batırsań, — dep maqtaptı qasqırlar ash qasqırdı, — bizlerge birneshe qoydı óltirip berseń, toyıp alar edik. Bul oljanı kórip, kózlerimiz qızıp ketti ǵoy.

Ol qayılshılıq bildiripti de, qoylardıń jayılp júrgen jerine jalańlap barıp, eki qoydıń qarnın jarıp taslaptı. Qasqırlarǵa oń túsip, hárqaysısına bir sannan tiyip, toyıptı da alıptı.

Bular jolın dawam ete beripti. Sol júristen júrip, bir seyisxanaǵa ushırasıptı. Ishke únilip qarasa, bir árebi at tur eken. Qasqırlar jáne de ózleriniń «jolbarısına» qarap:

— Áy, palwanımız, kórip turmız, mına atqa siziń kózińiz qızıp tur. Bul nadan attıń qarnın da jarıp taslasań, bir toyıp alar edik, — depti.

Ash qasqır ózinshe mardıyp, baylawlı attıń qasına jetip barıptı da onıń sanına jabısıptı. Árebi at qasına kelgen qasqırdıń qolayın alıptı da, tap qaq mańlayınan kelistirip bir tewipti. Ash qasqır attıń tuyaǵınıń pátı menen úsh adımday jerge barıp domalap túsıpti. Onı kórip turǵan qasqırlar júregi jarıla jazlap basınıń awǵan jaǵına qaray qashıptı.

Biraz waqıttan keyin bayaǵı ash qasqır ózine kelipti. Biraq ta endi onı heshkim «jolbarıs» dep shaqırmaptı. Ornınan súyretilip turıp úyine zordan jetipti.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Ertektiń mazmunın sóylep beriń.
2. Sizler taǵı qanday erteklerdi bilesiz.
3. «Maqtanshaq qasqır» dep atalıwınıń sebebi nede?
4. Maqtanshaq qasqır qalay soqqıǵa ushıradı?

§5. Altın gúz

Buwin hám ótkerme

29-shınıǵıw. «Altın gúz» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Gúz—júdá ájayıp máwsim. Baǵlarda gúzde miyweler pisip jetilisedi. Diyqanlardıń jazı menen islegen miynetiniń jemisi kórinip kózińdi quwantadı. Tábiyat ájayıp sarǵısh túske kiredi.

Gúz paslı qızgın jıyın-terim mapazı bolıp esaplanadı. sebebi, barlıq daqıllarımız pisip jetilisedi. Sonlıqtan baǵlarda hám atızlarda zúraátti jınap alıw ushın miynet ábden

qızadı. Miyweler teriledi. Kartoshka, piyaz, geshir usağan palız eginleri de birinen soń biri jıynap alına baslaydı. Zúraáti jıynap alınğan atızlardı tazalaw, shayıp suwǵarıw, shúdigarlaw jumısları da alıp barıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Gúzdegi tábiyat ózgesheligin sóylep beriń.
2. «Gúz» degen temada shıǵarma jumısın jazıń.

Sózlík

gúz	- kuz	- осень	- күз	- güýz
miyweler	- mevalar	- фрукты	- жемістер	- miwe
tırna	- turna	- журавль	- тырна	- durna
miynet	- mehnat	- труд	- еңбек	- zähmet
qırman	- xirmon	- хирман, куча	- қырман	- harman

30-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqırı.

GÚZ KELDI

Tınıp aqtı japta suwlar,
Kún ırayı salqın tartıp,
Baǵda jasıl japıraqlar,
Sargaydı gúz keldi qaytıp.

Ǵaz, tırnalar ushıp ótti,
Kárwanlar dizilip qatar.
Sesleri jańǵırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Ústimizden jılda óter,
Sesti tanıs ózimizge.
Kókte kórdik, uzap keter,
Qısta túspes kózimizge.

Araladıq baǵ arasın,
Japıraq jerge túsipti.
Qıdırdıq awıl dalasın,
Eginler tolıq pisipti.

Sarı atlas kóylek kiyip,
Shaqaların tómén iyip,

Kórindi baǵ gúzgi waqta,
Ashılıp turıptı paxta.

Deydi gúz — mine alıńız,
Qushaǵım tolı zúraát.
Jıynawǵa ǵayrat salıńız,
Miynetten kóriń ráhát.

(B. Qayıpnazarov)

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Gúzde tábiyatta qanday ózgerisler boladı?
2. Qosıqtırń dáslepki úsh tobın yadlań.

31-shınıǵıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip kóshirip jazırń. Hár bir sózdegi buwınlardırń neshe sestен dúzilgenligin túsindirirń.

Adamzat, ana, mektep, ay, un, is, kún, oqıwshı, muǵallım, paxtakesh, suwshı, balıqshı, sawınshı, samolyot, qaharman, sport, sayaxat, ǵárezsizlik, Watan, tınıshlıq, paraxatshılıq, abadanlastırıw.

Sózlerdiń bólinip-bólinip ayılatuǵın bir yamasa bir-neshe seslerden quralǵan bólegi **buwin** dep ataladı.

Buwin bir dawıslıdan yamasa dawıslı hám dawıssız seslerden quraladı. Buwinniń jasalıwında dawıslı sesler tiykarǵı xızmetti atqaradı.

32-shınıǵıw. Tekstten juwan buwinli sózlerdi bir bólek, jırńsh-ke buwinli sózlerdi bir bólek, aralas buwinli sózlerdi bir bólek kóshirip jazırń.

Tóresh apamnan keyinirek qalsa, joldırń eki boyındaǵı qarabaraqlardıń arasınan bir nárese táp beretuǵınday, eki

kózi alaqlap, bir qolı menen beldemesin kóterip, apasına jetip keledi. Iyttıń dawısı esitilgende awılǵa kelip qalǵanday quwanışı qoynına sıymap edi. Tezirek júrsək, házir-aq awılǵa jetemiz ǵoy dep oylap edi. Biraq, awıl ele jetkeretuǵın emes.

(N.Dáwqaraev)

Sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı. Sózler bir buwınlı hám kóp buwınlı bolıp keledi. *Mısalı:* **kel, da-la, ba-la-lar**, t.b.

33-shınıǵıw. Berilgen tekstten bir hám eki buwınlı sózlerdiń astın sızıń.

Bir ana úyrek palapanların ertip arqayın júzip baratır edi. Aǵam maǵan quwma dep qol siltedi. Men zorǵa shıdap turman. Qaptalıma qarasam suwdan bir qarıs-aq kóterilip turǵan mayda qamıstıń ústinde 7—8 máyek jatır. Sonıń arasinsha tas tóbemde bir ala qus ushıp kelip, biraz shırıldadı. Aǵam jılıs dep belgi berdi. Alǵa júreyin desem suw tereń be dep qorqıp ornımda turıp qaldım.

Buwın úsh túrli boladı: **ashıq buwın, tuyıq buwın, qamaw buwın.**

Dawıslı sestıń jeke ózinen yamasa dawıssız sesten baslanıp dawıslıǵa tamamlanǵan buwınǵa **ashıq buwın** delinedi: **a-na, á-ke, ba-la**, t.b.

Dawıslı sesten baslanıp, dawıssız seske pitse, **tuyıq buwın** boladı: **ul, al, ay-na**, t.b.

Dawıslı ses dawıssızlardıń arasında kelip jasalǵan buwın **qamaw buwın** boladı: **qus, qant, qar-maq**, t.b.

34-shınıǵıw. Naqıllardı kóshirip jazıń. Óz ana tilinizge awdarıń. Ashıq buwınlı sózlerdi tawıp, astın sızıń.

1. Jalqawdıń janı tatlı,
Miynettiń nanı tatlı.
2. Kóp túkirseń kól bolar.
3. Oqısań ozarsań,
Oqımasań tozarsań.
4. Ata dańqı menen ul ósedı,
Ana dańqı menen qız ósedı.
5. Oqıw — oy azıǵı,
Bilim — er azıǵı.

35-shınıǵıw. Buwındı bólip durıs oqırń.

Al, tal, úy, suw, tún, sóz, saz, bas, ol, qol, júr, shabaq, ata, bala, kórpe, biyday, júziw, ǵarbız, Atamurat, Atabay, ferma, ráhát, bereket.

Sózdiń bir qatarǵa sıymay qalǵan bólegin ekinshi qatarǵa buwınǵa bóliw arqalı ótkeriw **ótkerme** delinedi. *Mısalı:* ba-lanıń, bala-nıń o-qıwshılar, oqıw-shılar, oqıwshı-lar.

Sózlerdi ótkermelegende dáslepki qatarda qalǵan sózdiń bóleginen keyin (-) defis qoyıladı.

36-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi buwınlarǵa bólip kóshirip jazırń. Sózlerdegi buwınlardıń túrlerin aytıp berirń.

1. Báhárdiń jaǵımlı samalı esip túr. 2. Táربيya — balanıń keleshegi. 3. Aspanda juldızlar jarqıraydı. 4. Ayzada ekewimiz jarısqa qatnastıq. 5. Bir ǵarrınıń eki balası bar edi. 6. Perzent — ómir gúli.

Bir dawıslı háripten turǵan buwındı jeke qaldırıwǵa yamasa ekinshi qatarǵa ótkeriwge bolmaydı. *Mısalı:* **a-na** emes — **ana**, **á-depli** emes — **ádep-li**. Bir buwınlı sózlerdi ótkermelewge bolmaydı. *Mısalı:* nan,

kel, ot, sport, klass, Adam atlarınıń qısqartılıp alın-
ǵan bas háriplerin ótkermelewge bolmaydı. *Mısalı*
T-Qayıpbergenov emes, T. Qayıpbergenov. Bas hárip-
leri alınǵan qısqarǵan sózler ótkermelenbeydi. *Mısalı*:
QR, QMU, NMPÍ, BMSH. Cifr menen keletuǵın shártli
belgi hám menshikli atama sózler cifrdan bólinip
alınıp ótkerme jasawǵa bolmaydı. *Mısalı*: 5 «a» klass,
100 kg., «GAZ-53»

37-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerge bir gápten mısál
jazıń.

Elektr, montyor, yolka, Yusup, cirk, sentyabr.

38-shınıǵıw. Bir qatardan ekinshi qatarǵa ótkermelewge
bolmaytuǵın sózlerdi aytıp berıń. Ne ushın bul sózlerdi ótker-
melewge bolmaytuǵının túsindirıń.

Ata, on, toǵay, stol, klass, bes, sport, shash, kel, dárya,
qara, sóz, nársе.

39-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptegi sózlerdiń neshe bu-
wınnan turǵanlıǵın túsindirıń.

1. Joldıń eki boyındaǵı qızıl hám jasıl gúller zeynińdi
ashadı. 2. Aradan kóp waqıt ótip ketti. 3. Búrkit—jırtqısh
quslardıń bir túri. 4. Birew qolımnan jetelep biyik tóbe-
niń basına ertip shıqtı (*A.Bekimbetov*). 5. Tús waqtı boldı.
Kúndegi ádetinshe molla balalarǵa: barıń, juwap,—dedi.
Mollanıń bul sózin esitkende júregimiz alıp ushıp, quwanıp,
tez-tez, birim-birim mollaǵa qullıq ayta salıp asıǵıp-albırap
dálizge shıqtıq (*Á.Shamuratov*). Tawdıń biyik shoqqıları mu-
damı bult penen, duman menen qaplangan bolıp, qarańǵı
tartıp turadı.

§6. Meniń klaslaslarım

Leksikologiya. Sóz hám onıń mánileri. Kóp mánili sózler

40-shınıǵıw. «Meniń klaslaslarım» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Biziń mektep ótken jılı tazadan salındı. Klass jayları taza hám jaqtılı. Men 5-klasta oqıyman. Biziń klasta 24 oqıwshı bar. Olardıń on tórti qızlar, qalǵanı er balalar. Olardıń barlıǵı da sabaqlarınan jaqsı oqıydı. Ásirese, Árman, Jańabay, Ayzadalar ózleriniń tártibi, sabaqlardan jaqsı oqıwı menen basqa klaslaslarımnan ajırılıp turadı. Men olar menen júdá jaqsı qatnastaman. Sebebi, olar ózleriniń bilgen barlıq jaqsı nárselerin doslarına úyretiwden erinbeydi. Bul klaslas doslarım tek klasımızdıń emes, mektebimizdiń de maqtanıshı bolıp esaplanadı.

41-shınıǵıw. Gúrrińdi oqır.

OYINNAN OYMAQ

Qonısbay mektepten kelip awqatlandı. Soń kúndegi ádetinshe divanda jatıp, bir saattay uyqılap ta aldı. Jaqsı tınıǵıp, kewli sergek tarttı. Bet-qolın juwıp, súrtindi. Keyin papkasın alıp, úyge tapsırmalardı orınlawǵa otırdı. 5-klastaǵı ájapası Anardıń járdeminde qaraqalpaq tili, matematikadan berilgen tapsırmalardı tayarladı. Endi súwret páninen tayarlasa boldı, keshke shekem qolı bos, arqayın televizor kórip oynasa da boladı.

Muǵallım jaydıń súwretin salıp keliwdi tapsırǵan edi. Ájapası Qonısqa jaydıń súwreti bar óziniń kitabın úlgi ushın berip:

— Usıǵan qarap sala ber. Aldın basqa bir qaǵazǵa salıp qolıńdı úyretip al. Soń súwret dápterine salasań. Men apama úy jumılarına járdemlesemen. Kerek bolsam shaqırsasań,—dep túsindirip shıǵıp ketti.

Usı máhál Qonıstır otırǵan ójiresiniń áynegi taqıldadı. Ol áynek aldına juwırıp barsa, qaǵıp turǵan qońsısı, klaslası Joldas eken. Qolında to bı bar.

— Qonıs, júr, arǵı kósheniń balaları menen biziń kósheniń balaları futbol oynayjaq. Kettik.

— Joq,— dedi Qonıs. — Sabaq tayarlap atırman.

— Kelip tayarlaysań-ǵo júrse. Shıq tez.

Joldastır esi-dártı onı futbolǵa alıp ketiw. Sebebi Qonıs jaqsı oyınshı, ásirese, dárwazada tursa, ekinshi tárep top ótkeriwden gúderin úze berse de boladı. Maymılday shaqqan, sheber dárwazaman.

Sonlıqtan alıp ketejaq, ótken sapardaǵıday utılıp qalıwdan qorqıp turıptı.

— Keyin baraman.

— Basqaların boldır ba?

— Awa.

— Way, onda emi ańsat ǵoy. Men degen júdá sulıw etip sızıp qoydım. Qonıs, tez, sonday sulıw, shıraylı, «5» alatuǵınday etip salıwdır jolın úyreteyin be?

— Úyret,— dedi ol qızıqsınıp.

— Biraq muǵallimge aytıp júrmeyseń.

— Yaqshı,— dedi Qonıs oylanbastan-aq.

— Biziń úyde jaydır súwreti sızılǵan kitap bar. Ol kitaptaǵı jaydır súwreti bar betiniń astına súwret dápteriniń taza betin qoyasań da, ústinen ruchkanı qattı sızasań,— dápterge súlderı túsedi. Sol súlder boyınsha qálem menen sızıp shıǵa qoyasań. Jaydır dál ózi bolıp shıǵadı hám tez bolasań. Men jańa sóyttim. Kitaptı ákelip bereyin be?... He, aytpaqshı, 5-klastaǵı ájapamnır kitabı ǵoy. Seniń de ájapań

neshinshide oqıydı, sonıń kitabın alsesh. Men úyge barıp júrmey-aq qoyayın. Bol, tez sızıp al da, júr. Sen barmasań bolmaydı. Ótken háptedegidey jáne utılıp qalamız. Onda da sen barmap ediń. Endi búgin jáne utılatuǵın bolsaq dım uyat boladı, shermende bolamız. Mazaqqa qalamız.

—Joldas men kitaptı búldire almayman. Sen de kitaptı búldirip qáte islepseń. Kitap búlingen, onıń ústine óziń salıp úyrenbeseń ne paydası boldı?

Qonıstıń da qattı oynaǵısı kelip tur edi. Lekin dostınıń bunday islegenı oǵan maqul túspedi. Ol hárqashan da, mektepke barǵalı, yaǵnıy úsh jıldan berli, aǵası, apasınıń úyretip taslaǵanı, sabaqların tayarlamay oyın-poyınǵa bet burǵan emes, sol—oǵan úrdıs bolıp ketken. Házir de taza toptı kórip, arqası qozsa da shıqqısı kelmedi.

—Háy, óziń bil onda bir ret óytken menen súwret sa-baǵınan tómenelep keterseń be? Sen de bir tırjıydıń ğoy.

—Joldas, tırjıyıp otırǵanım joq. Bir saatlardan keyin oynayıq. Soǵan shekem salıp bolaman.

—Oynap kelip-aq salǵanda ne qıladı?

—Bir oyınǵa shıqqannan keyin, kúndi batırmay qayta alamız da? Onıń ústine sharshap keleseń, súwret sala ala-sań ba, saǵan? Sabaqlarımdı tayarlamay oyınǵa shıqsam apam baqıradı.

—Háy, qoysa, úsiytip kósheniń abıroyın tartpasań ekinshi ret oyınǵa qospaymız. Seni joram dep júrmen-aw.

Joldas tap jılaǵanday bolıp ókpelep, qolın bir siltep maydanǵa qaray juwırıp ketti. Shınında da, onıń ókpelewiniń reti bar. Sebebi, ekewi jan jora, hátteki, klasta bir partada otıradı.

Bir waqıtta Joldas jáne áynekti qaqtı.

—Qonıs, aytpashaq meniń jańaǵıday etip kitaptan kóshirip sızǵanımdı muǵallımge aytıp qoyma. Jańa aytpayman dep ediń ğoy. Wádeńde tur, yaqshı ma?

Qonıs neniń ne ekenin bilmey turıp «aytpayman» dep wáde berip qoydı ğoy. Bunday, kitaptı búldırıp, muǵallimdi aldap, jaqsı salıwdırń, kózboyawshılıq jolın úyretpekshi ekenin aldın bilgende kelisim bermes edi. Házir bolsa óz sózinen ózi uslanıp otır. Sonlıqtan basın iyzedi. Soń barıp stulına otırıp, súwret sızıwǵa kiristi.

Ol úsh-tórt betti shıjbaylap búldirdi. Anıǵında búldirgen joq-tá, biraq salǵan jayı ózine unańqıramadı. Qapılǵır, kitaptaǵınıń dál ózindey shıraylı shıqpay atır. Óz isi menen mashqul ol waqıttıń da ótkenin bilmeydi. Bir payıtta jáne áynek dúkildededi.

— Kimseń? — dep dawıslap áynek aldına barsa, kelgen Joldas eken. Entigip zorǵa demin aladı, top quwalap sharshaǵan, onıń ústine juwırıp kelgen bolsa kerek.

— Al, Qonıs, júrmeseń bolmay turıptı. Birinshi taym tamam boldı. Bizler úshke nol bolıp utılıp atırmız. Dárwazada Pirniyaz turıp edi. Óziń bileseń ğoy, onı. Áytewir arqayın uslawǵa bolatuǵın toptı da uslap bilmeydi, ebi joq. Boldırń ba?

— Yaq, bolǵan joqpan. Házir on bes-jigirma minutlardan barıp qalarman. Shamalasıp turman.

— Qoysa, júrse tezirek. Házir ekinshi taym baslanadı. Endi bizler olarǵa gol urgızbay, ózlerimiz keminde tórt gol, qapılǵanda úshewin ótkermesek bolmaydı.

— Baraber, men azǵantaydan baraman.

Bir súwretin ezip jáne-jáne sala bergennen keyin onıń qolı biraz úyrenisip, kónligip te qalǵan edi. Biraq sonda da ele súwret óziniń oyındaǵıday bolıp shıqpay atır. Lekin ol jaqqa da barmasa bolmaydı. Joldas jáne jaǵdaydı aytıp ketti, bir jaǵınan óziniń de oyınǵa barǵısı kelip otır. Sonıń ushın jaydıń súwretin asıǵıs pitkerdi de, kitap-dápterlerin jıynastırıp, oyın maydanına qaray qustay ushtı.

Haplıgıp kelse esap beske bir eken. Kóshe balaları dárhál Pirniyazdıń ornına dárwazaǵa Qonıstı shaqırdı. Oyun qızıp atır. Qonıstıń kóshesiniń balaları da futboldı jaqsı oynaytuǵın edi.

Lekin sheber dárwazaman joqlıǵı sebepli ótken saparı hám usı oynınıń birinshi taymında utılıp qalǵan. Olar endi tájiriybeli dárwazaman kelgennen keyin arqayınlasıp, qorǵanıwdı qoyıp hújimge ótti. Bes minut ótpey bir toptı ótkerip úlgerdi. Birli-yarım dárwazaǵa tebilgen toptı Qonıs maymılday shaqqanlıq penen qaytarıp turdı. Solay etip, oyun aqırında eki komanda da altıǵa-altı bolıp, oyun teńge-teń menen juwmaqlandı. Balalar úylerine qaytqanda quyash ta batqan edi.

Qonıs azanda erte turdı. Súwret sabaǵınan tapsırmanı tolıq, oyındaǵıday etip orınlamaǵanı yadına túsken ol dápter-in ashıp súwretke jáne qaradı. Jaman emestey. Eger jáne yarım saattay shuǵıllanǵanda bunnan da jaqsı, sulıw bolıp shıǵar edi. Neteseń.

Bul da jaman emes, «5» qoymasa da muǵallım «4» qoyarı anıq. Súwret páni muǵallımı oqıwshılardıń hámme-sine partalarında dápterlerin ashıp qoyıwın sorap, birme-bir kózden ótkerip, baha qoya basladı. Joldastıń sızǵan jayı, shınında da, ájayıp, sulıw eken. Onıń janına kelip súwretti kórip, tańlanǵan muǵallım:

— Óziń saldıń ba? — dep soradı. Joldas áste ǵana «awa» dedi. Oǵan «5» qoydı.

Qonıstıń súwret dápterine birinshi márte «4» bahası tústi.

— Jaqsı. Biraq Joldastikindey bolıp shıqpaǵan. Kóbirek qolındı shınıqtırmapsań. Aytım ǵoy, jaqsı bolıp shıqqansha sala berіń, sala berіń, — dep.

Qonıs qattı ashıwlanıp, arı keldi. Joldastıń kitaptı búldirip, kóshirip alǵanın aytıwǵa birneshe ret oqtalıp turdı da, sóz bergennen keyin úndey almadı. Ol bolsa más bolıp otır.

Muğallim hámmeniń dápterin tekserip bolıp, Joldastıń salǵan súwretin basqalarǵa úlgi etip, maqtay basladı. Usı waqıtta «Muğallim» degen Qonıstıń artındaǵı partada otıratuǵın Gúlzadanıń dawısı shıqtı.

— Qaljanova, newe? Ne aytpaqshısań? — dep soradı onnan muğallim. Gúlzada ornınan turdı.

— Muğallim, bul súwretti Joldastıń ózi salǵan joq, onı 5-klastaǵı ájapasınıń kitabınan batırıp sıızıp, kóshirip alǵan. Sol kitabı házir papkasında. Qonıstıda súwret sabaǵınan tapsırmasın durıslı orınlatpay asıqtırıp alıp ketip, futbol oynaǵan. Baǵana maqtanıp ózi ayttı. Kitaptı da kórsetti. «5» alaman dep maqtandı.

Joldas artına burılıp Gúlzadaǵa jaman kózi menen qarap qoydı.

— Qáne, Álimbaev, taxtaǵa shıq! Nege qaraysań?! Shıq, beri! Papkańdaǵı jańaǵı aytqan kitaptı da alıp kel.

Joldas náylaj kitaptı alıp, moynı salbırıp taxtanıń aldına keldi.

Muğallim kitaptı ashıp, jaydıń súwreti salınǵan betti ashıp kórdi de oǵan tiyisip ketti. Baqırıp atır. Kóp waqt keyidi. Uyalttı. Ayılmaǵan sóz qalmadı. Hátte itibarsızlıǵı sebepli ájapasınıń da kitabın óziniń papkasına salıp alıp kelgenligin de ayttı. «Ekinshi aldama, jeńildiń astı menen júrme» — dedi. Qullası, kóp baqırıslar, násiyatlar ayıldı. Keyin dápterge qoyǵan «5» tiń ústinen eki sıızıp, sońınan shıyırıp, badıraytıp «2» bahasın qoydı. Joldas burishtay qızardı. Islegen islerine pushayman jep, moynı salbırıp tómen qarap turdı.

Muğallim bunıń menen de tınshımadı. Qonıstı túrgeltip ótken kúni ne bolǵanın bastan baslap aytıp beriwın talap etti. Ol barlıq waqıyanı dizip aytıp berdi.

Barlıǵın tırılap, oy eleginen ótkergen muğallim Qonısqa da: «Sen nege Joldastıń kóshirip alǵanın aytpadıń?» dep

urıstı. Ekinshi ret úyge tapsırmanı orınlawğa itibarsızlıq penen qaramawın, bundaydı qaytalamawın eskertip qoydı.

Muğallım Gúlzadağa haqıyqatlıqtı óz waqtında ashıq aytqanı ushın maqtaw sózler aytıp, alǵıs bildiriwdi de umıtpadı.

(A.Abdiyev)

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Gúrrińdegi Joldastıń háreketine qalay qaraysız?
2. Siziń klasıńızda da Joldas qusaǵan balalar bar ma?
3. Sizler oqıwdan bos waqıtları neler menen shuǵıllanasız?
4. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

|| Tildegi sózlerdi hám onıń mánilerin úyretetuǵın ilim ||
leksikologiya dep ataladı.

42-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kórsetilgen sózlerdiń mánilerin túsindiriń.

1. **Qazıwshılardıń** iynine salǵan belleri kún nurına shaǵılısıp kiyatır (A.*Bekimbetov*).
2. Kim shappasa tuwǵan eldiń arına,
Nayza suǵıw kerek júrek bawırına,
Qosılmaı-aq qoysın adam sanına,
Olardıń barınan joǵı **yanarlar** (Berdaq).
3. Ol kól boyındaǵı **awıllıq mektepte** oqıytuǵın edi. 4. Dem-alıs kúnleri aǵasınıń qasına erip, **kólden, dáryadan** balıq awlap, kewilli júrip dem aldı. 5. Suw ishinde **sazan balıq**, jıltıraydı gúmis deneń (S.*Nurimbetov*). 6. Ol shawıp baratırǵan **gúrreden** birden sekirip túsedı de, taǵı da ǵargıp minedi, taǵı da qunjıyp minip aladı. 7. Biraq sonda da báribir **at** jaqsı (Sh.*Aytmatov*).

Sóz—kópshilikke birdey túsinikli eń baslı til birligi. Dara turǵanda zattır atın, belgisin, sanın, is-háreketin bildirip keliwi sózdiń mánisi delinedi.

Sózler mánili hám kómekshi sózler bolıp ekige bólinedi. Dara turǵanda máni bildiretuǵın sózler mánili sózler delinedi. *Mısalı: dápter, qızıl, sóyle, erteń, jigirma* hám t.b.

Dara turǵanda máni bildirmeytuǵın sózler kómekshi sózler delinedi. *Mısalı: menen, hám, ushın, ǵana* hám t.b.

43-shınıǵıw. Sózlerdiń leksikalıq mánilerin aytır.

Jer, mazalı, tez, qızıl, gózzal, azanda, gúz samal, qoy, oqıdı, islep atır, eki, bes, olar, bizler, qattı, ásten, házir, erteń, siz, kórset.

44-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi úlgi boyınsha kóshirip jazır. Mánili sózlerdiń sorawların qoyır.

Súwret, oqıwshı, pillekesh, hám, ǵana, taxta, sabaq, qar, biraq, sóytip, úshinshi, aq, sulıw, jazıwshı, kútá, ayırıqsha, ushtı, sóyledi, oqı, ma, ǵoy, misalı, shopan, dárya.

Mánili sózler	Sorawlar	Kómekshi sózler
pillekesh súwret.	kim? ne?	ma biraq
...	...	...

Eki yamasa onnan da kóp mánilerdi bildire alatuǵın sózlerdi kóp mánili sózler dep ataymız. Olardıń mánileri bir-birine júdá jaqın bolıp, bir sóz shaqabına tiyisli

boladı. *Mısalı:* **bas — adamnıń bası, tawdıń bası, gáptiń bası, kósheniń bası, tamnıń bası** hám t.b.

45-shınıǵıw. Kóp mánili sózlerdiń hár túrli mánilerin gáplerde keltirip aytıń.

Kóp mánili sózler: bas, ayaq, kók, bet, kún, ay, qulaq.

Úlgi: stoldıń ayaǵı, aydıń ayaǵı, gáptiń ayaǵı.

46-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qanday mánilerde qol-lanılǵanlıǵın ayırıń.

1. Tereń oy, tereń suw, tereń pikir, tereń salma.
2. Jıllı sóz, jıllı suw, jıllı kún, jıllı júz.
3. Suwıq suw, suwıq samal, suwıq kún, suwıq xabar.
4. Uzaq ómir, uzaq jer, uzaq kún, uzaq jol.

§7. Meniń minnetlerim

Sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri

47-shınıǵıw. «Meniń minnetlerim» temasına baylanıslı gúr-rińlesiw.

Perzent dúnyaǵa keler eken, ózin bul jaqtı dúnyaǵa keltirgen ata-anası aldında máńgi minnetdar bolıwı kerek. Sebebi, ata-ana óz perzentin dúnyaǵa keltirer eken, onı hár tárepleme saw-salamat, jetik bilimli, aqıllı, sawatlı etip tárbiyalawdı maqset etedi hám qolınan kelgeninshe sol jaqsı nárselerge perzentin jetistiriw ushın xızmet etedi.

Men óz ata-anamdı júdá jaqsı kóremen. Sebebi olar meniń jaqsı oqıwım ushın barlıq imkaniyatlardı jaratıp berip

qoyıptı. Sonlıqtan men de olardıń hárbir aytqan aqıl-ná-siyatların bulıtpay orınlayman. Qolımnan kelgeninshe olarǵa úy jumıslarına járdemlesemen.

Sózlik

minnet	- burch	- обязанность	- міндет	- borç
ata-ana	- ota-ona	- родители	- ата-ана	- ata-ene
máńgi	- mangu	- вечно	- мәңгі	- baky
tárbiya	- tarbiya	- воспитание	- тәрбие	- terbiye
saw-salamat	- soǵ-salomat	- здоровый	- аман-есен	- sag-salamat
járdemlesiw	- yordamla-shish	- помогать	- көмектесу	- kömekleşmek

48-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqır.

BALAM

Óshińdi al dushpanıńnan,
Kúshińdi jıyna jasıńnan,
Xalqır qalmasın qasıńnan,
Kishipeyil bol jastan, balam.

Belińdi buw, jeńińdi túr,
Dos-dushpanıńdı sınap júr,
Jaqsı sózge qulaqtı túr,
Jaman sózden qashqıl, balam.

Malım joq dep hesh muńayma,
Berer qudayım mańlayǵa,
Dushpanǵa túspe ońayǵa,
Kózińdi ashıp júrgil, balam.

Jaman atır túsip kózge,
Sargısh endirmegil júzge,

Erme hasla shuǵıl sózge,
Ǵıybat sózden qashqıl, balam.

Toyǵa barsań, bargıl burın,
Dushpanıńnıń úzip torın.
Joqarıdan alǵıl orın,
Hesh waq tómén bolma, balam.

Mańlayıńnan aǵızıp ter,
Jaqsı-jamandı sınap kór,
Jaqsı adamnıń keynine er,
Sonda jolıń bolar, balam.

(Berdaq).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Qosıqtıń mazmunın sóylep berıń.
2. Qosıqtıń dáslepki úsh tobın yadlań.

49-shınıǵıw. Oqır. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánilerin tabıń.

Áyyemgi zamanda kóp balalı bir adam bala-shaǵasın qalıń toǵaydıń ıǵındaǵı ılashıǵında qaldırıp, ózi qaladaǵı bir baydıń esiginde jumıs islep napaqa tabadı eken. Kisi esigindegi miynetten ári sharshap, ári jalıǵıp, ári balaların jartıwlı toyındıralmay júrgen sol adam bir kúnleri, álleqaysı bir taw eteginen altın shıǵıp atır, degen xabar esitip, soǵan ketedi. Úydiń ruwzıǵershiligi on eki jasar ulına qaladı.

(T. Qayıpbergenov)

50-shınıǵıw. Gáplerdi oqır. Sózlerdiń awıspalı mánilerde jumsalıwına itibar berıń.

1. Gúзде diyqannıń isi shójeleydi. 2. Gáptiń ayaǵı maǵan barıp taqaldı. 3. Tabaqtaǵı suwıǵan bolsa, ıssısınan ákeleyin. 4. Qazan assın qonaq keldi. 5. Bul máháli birqansha úyler jatsa da ele Ulman menen Nazlı kempir jatpaǵan. 6. Bizge qol jetpey atır. 7. Sarı murttiń qamshısı bul saparı da qáte ketpedi.

Sózlerdiń tiykarǵı mánisine tuwra máni dep ataladı. Al sózlerdiń tiykarǵı mánisinen awısıp ayılıwı awıspalı máni dep ataladı. *Mısalı:* 1. Tawdan **búrkit** ushtı. 2. Tawdan ushqan **búrkit** boldım. 3. **Arıslan** — jırtqısh haywan. 4. Ol **arıslan** jigit eken. **Búrkit, arıslan** sózleri gáplerdiń dáslepkesinde tuwra mánili, sońǵısında awıspalı mánili bolıp tur.

51-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń awıspalı mánilerin tawıp gáp qurap jazıń.

1. Quslar aspanda **ushıp júr**.
2. **Keń** kiyim tozbas.
3. **Bıyday** mol zúraát berdi.
4. Aspanda **juldızlar** kóp.
5. **Túlki** hiyleker haywan.
6. Mekteptiń aldında **gúller** kóp.
7. **Gáwhar** qımbat bahalı tas.
8. Eshki egiz ilaq **tuwdı**.

BAQLAW JUMÍSÍ. TEST SÍNAWÍ

1. Háriplerdiń belgili tártipte jaylasıwı ne dep ataladı?

- A) hárip
- B) álipbe

- C) ses
- D) buwin

2. Juwan dawisli seslerdi tabir.

- A) a, á, o, ó
- B) ı, i, u, ú
- C) a, o, u, ı
- D) u, ú, o, ó

3. Dawisli sesler neshew?

- A) on
- B) to'giz
- C) on bir
- D) segiz

4. Qaysi dawisli harip o'zbek tilinde joq?

- A) a
- B) ı
- C) e
- D) o

5. Qaysi qatardagi so'zlerdi o'tkermelwge boladi?

- A) mektep, kitap, mu'allim
- B) ana, nan, áke
- C) qant, áne, oraq
- D) sóyle, sport, dańq

6. Tóمندegi so'zlerdin qaysisi buwıńga durıs bólingen?

- A) a-ta, ke-ldi
- B) o-qı, á-de-biy
- C) an-a, kit-ap
- D) a-dam, aq-ıl-lı

7. Leksikologiya tarawında ne úyreniledi?

- A) sesler
- B) gápler
- C) sózler
- D) háripler

8. Únsiz dawıssız seslerdi tabırń.

- A) k, s, sh, p
- B) b, z, g, v
- C) a, á, b, j
- D) m, n, ń, r

9. **Azıq, ózek, ziyrek** sózlerindeki qaysı háripti ózgertseń basqa sózler payda boladı?

- A) «z» nı «s» ға ózgertseń
- B) «a» nı «o» ға ózgertseń
- C) «z» nı «sh» ға ózgertseń
- D) «z» nı «b» ға ózgerseń

10. **Anamız Ámiwdiń tolqınlarında,
Qanatlı qosıq hám jırsız ustazlar.**

Úzindi kimniń qosıǵınan alıńan?

- A) T.Qabulov
- B) I. Yusupov
- C) B. Qayıpnazarov
- D) T. Seytjanov

11. Miynettiń **kózin** tapqan,
Baxıttıń ózin tabadı.

Itibarǵa alıńan sóz qanday mánide jumsalǵan?

- A) tuwra mánisinde
- B) awıspalı mánisinde

- C) tiykargı mánisinde
- D) dáslepki mánisinde

12. Únli **b, v, g sesleriniń únsiz jubaylasların tabıń.**

- A) f, p, q
- B) p, f, k
- C) m, n, ń
- D) p, q, k

13. Erinshektiń eki dostı bar, biri — uyqı, biri — kúlki.
Naqılda neshe buwın bar?

- A) jigirma
- B) on toǵız
- C) on segiz
- D) on jeti

14. Abadanlastırıw sózinde qanday buwınlar bar. Iz-be-iz anıqlań.

- A) tuyıq-ashıq-qamaw-qamaw-tuyıq-qamaw
- B) ashıq-ashıq-qamaw-qamaw-tuyıq-qamaw
- C) ashıq-ashıq-qamaw-qamaw-ashıq-qamaw
- D) qamaw-ashıq-qamaw-qamaw-tuyıq-qamaw

15. Nawrız, awıl, qawın sózlerinde neshe erinlik dawıslı ses bar?

- A) úshew
- B) ekew
- C) birew
- D) joq

16. Adam qolı — gúl,
Mańlay teri — nur. Durıs juwaptı tabıń.

- A) gáp
- B) naqıl
- C) qosıq
- D) jumbaq

17. Qos erinlik dawıssızǵa pitken **erk, dańq, qulp** sózlerine qosımta jalǵansa **k, q, p** sesleri ózgere me?

- A) ózgermeydi.
- B) ózgeredi
- C) tek erk sózi ózgeredi
- D) tek qulp sózi ózgeredi.

18. Kitap — bilim bulaǵı. Naqıldan awıspalı mánili sózdi anıqlań.

- A) Kitap
- B) bilim
- C) bulaǵı
- D) awıspalı mánili sóz joq.

19. Eziwlik dawıslı seslerdi tabıń.

- A) a, á, ı, i, e
- B) a, o, u, ı
- C) a, á, o, ó
- D) o, ó, u, ú

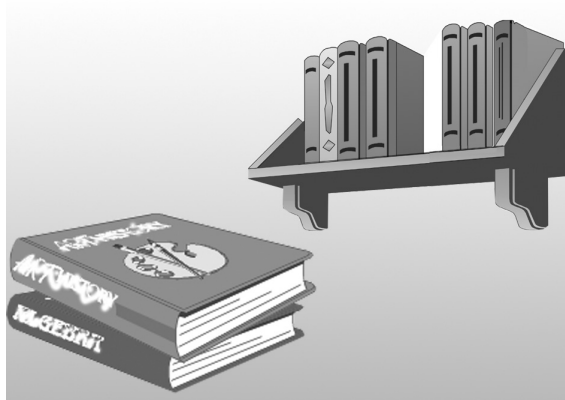
20. Ashıq buwınlı sózlerdi tabıń.

- A) ba-la-nı, a-na-sı-na
- B) aw-qat-tı, Ki-tap-lar
- C) a-dam-lar, ba-la-lıq
- D) as-pan, te-ńiz

§8. Kitap — biziń dostımız

Sózlikler hám olardıń túrleri Awdarma sózlik

52-shınıǵıw. «Kitap—biziń dostımız» temasına baylanıslı gúrrinlesiw.

Kitap—insanlardıń kewil ashıwshı baǵı, dártli insanlardıń kewline dárman, bilim bulaǵı. İnsan ushın kitaptan ázizirek másláhátgóy tabılmasa kerek. Bul dúnyada biz kitaptan ótmishimizdi, ana tariyxımızdı hám keleshegimizdi biliwimiz múmkin.

Kitap qanshelli qızıqlı bolsa, sonshelli adamǵa lázzet baǵıshlaydı. Kitap bárshe baylıqlardıń, gózzallıqlardıń, aqıldıń mákanı desek, asıra aytqan bolmaymız.

(«Ustaz jolı»).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekstti oqıp kitap haqqında pikirlerińizdi sóylep beriń.
2. «Kitap — bilim bulaǵı» temasında shıǵarma jazıń.

Sózlík

ótmish	- o'tmish	- древность	- өткінші	- geçmiş
tariyx	- tarix	- история	- тарих	- taryh
keleshek	- kelajak	- будущее	- келешек	- gelejek
másláhátgóy	- maslahatchi	- советник	- кеңесші	- maslahatşy
dáran	- darmon	- сила, мочь	- күш	- güýç
lázzet	- lazzat	- удовольствие	- лəzzat	- lezzet

53-shınıǵıw. Ertekti oqır.

EŇ JAQSÍ MIYRAS

Erte zamanlarda bir ǵarrınıń úsh balası bolıptı. Ǵarrı qartayıptı. Bir kúni ol balaların aldına shaqırıp alıp bilay depti:

— Balalarım, men endi qartaydım. Ómir boyı jıynaǵan azı-kem dúnya malımdı sizlerge bólistirip bermekshimen. Qáne, aytıńlar qanday miyras alıwdı qáleysiz?

Sonda eń úlken balası oylanıp turıp:

— Ata, maǵan túyelerińizdi miyras etip qaldıra qoyıń, — depti.

Ortanshı balası atasınan qoyların soraptı. Al, genje balası úndemey tura beripti. Ákesi onnan:

— Balam sen nege úndemeyseń? — dep soraptı.

— Atajan, men siziń ele kóp jasawıńızdı qáleymen. Al miyras máselesine kelsek, maǵan jıynap qoyǵan kitaplarıńızdı berseńiz, — depti.

Aǵaları inisiniń bul isine hayran bolıp, onıń «aqmaqlıǵına» kúlip jiberipti.

Aradan birneshe ay ótip, ǵarrı bul dúnyadan kóz jumıptı. Balaları ózlerine tiyisli miyrastı bólisip alıp, hárkim óz aldına jasay baslaptı.

Tuńǵış balası atasınan qalǵan túyelerin kárwanǵa qosıp, sawda-satıq penen shuǵıllanıptı. Onıń isleri júrisip birta-

lay baylıq toplapti. Biraq bir kúni jolda onıń kárwanına qaraqshılar topılıp, barlıq baylıgın da, túyelerin de tonap ketipti.

Ortanshı balası bolsa atasınan qalğan qoylardı satıp jep arqayın jasay beripti. Qoylar da egizden qozılıp, jıldan-jılğa kóbeye beripti. Biraq bir jılı qıs qattı kelipti hám qoylarğa kesellik taralıptı. Sol jılı qoylardıń biri de qalmay qırılıp qalıptı.

Bul arada genje balası atasınan sorap alğan kitapların qunt penen oqıp bilimli, ónerli bolıptı, alım bolıp jetilisipti. Óziniń bilimi hám óneri arqalı xalıq arasında abıroyğa da, baylıqqa da iye bolıptı. Ol bir kúnleri eki aғasınıń basına túsken músiybetti, awır awhalda qalğanın esitipti hám aғaların janına shaqırıp, olarğa járdem beripti. Úsh aғayınli jigit bir-birin qollap-quwatlap birge jasap, murat-maqsetine jetipti.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Ertektiń mazmunın aytıp beriń.
2. Eń jaqsı miyras ne?

54-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılğan sózlerdi óz ana tilinizge awdarıń.

Jawın ele silpilep jawıp turǵan edi. Sap-salqın **tamshılar** Bahadırdıń betine tiyip, titirkendirip jibergen menen de bári bir oǵan bul júdá **jaǵımlı** seziledi. **Kósheden** mashinalar dizbegi ızǵıp ótip tur. Faralarǵa shaǵılısqan gúmis tamshılar marjan monshaqlar kibi asfalt tósın tınımsız **sabalaydı**.

Jigit plashınıń jaǵasın áste kóterip qoydı da, joldıń ǵırıra jaǵasın enlep atırǵan záwlim **biyik jaydıń** joqarǵı qabatına **kóz tasladı**. Jetinshi qabattaǵı shetki aynanıń **jarıǵı óshti**.

Sózlerdiń mánilerin úyreniwde yamasa basqa tillerdi úyreniw ushın sózlikler qollanıladı. Sózlerdiń durıs jazılıwı imla sózlikte, sózlerdiń mánilik ózgeshelikleri túsindirme sózlikte, basqa tillerdegi sózlerdiń awdarması awdarma sózlikte beriledi.

55-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń jazılıwınıń qaysısınıń durıs, qaysısınıń nadurıs ekenin anıqlań.

Azanǵı-azańǵı, uruqsat-ruqsat, salı-shalı, basshı-bashshı, kónbedi-kómbedi, túlkú-túlki, on-on, eshki-eshki, ıras-ras, den sawlıq-densawlıq, erjetiw-er jetiw.

Awdarma sózlikler bir tilden ekinshi bir tilge awdarma jasaw ushın dúziledi. Qaraqalpaq tilinde russha-qaraqalpaqsha, qaraqalpaqsha-russha hám anglichansha-qaraqalpaqsha sózlikler dúzilgen.

56-shınıǵıw. Berilgen tekstten atlıq sózlerdi tawıp, olardı sózlikten paydalanıp óz ana tilińizge awdarıń.

Qoranıń aldına quyash tússe bolǵanı, jalańayaq balalar quyashlamaǵa shıǵıp oynaydı. Kún batqannan keyin hámme jáne úyge tıǵıladı. Ortaǵa janǵan ottır, asılǵan úlken qara qazannıń dógeresine jıynaladı. Ottır ústin qaplaǵan qara qazan janǵan ottır jarıǵın az kórsetedi. Oshaqtır bir qaptalında háste bolıp, onıń üstine tas shıra yamasa shútik shıra qoyıladı. Sol shiranıń ólimsirep jıltıraǵan jarıǵında hayallar keshki úy jumısın isleydi: urshıq, sharq iyiredi, bóz toqıydı, shekpen tigatedi, tirishiliktiń hár túrli mashqalaların kóredi.

(Q. Ayımbetov).

57-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi awdarma sózlikten paydalanıp óz ana tilińizge awdarıń hám gáp qurań.

Abadan, gúres, aspaz, bekkem, oqıw, toǵaylıq, búgin, tayarlanıw, aytıp beriw, bilgish, sulıw, dos, qıdırıw, awıl, Watan, on bes, bayraq, gárezsizlik, bizler.

§9. Demalıs kúnim

Sóz jasalıw hám imla. Túbir sóz hám qosımtalar

58-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń.

Burınları sabaqtan bos waqıtlarım kóbirek oyun oynaw menen ótetuǵın edi. Azannan keshke shekem oyun menen bánt edim.

Muǵallimlerim buǵan biyparıq bolmadı. Klass basshımız Aysha apa birneshe mártebe bos waqıttıń qádiri haqqında kúyip-pisip aytqanlarınan keyin oylanıp qaldım.

Demalıs kúni uyqıdan oyangannan keyin, awqatlanıp bolıp sabaqlarımdı tayarlayman. Soń ata-anama úy jumıslarına kómeklesemen. Sebebi demalıs kúni ata-anam da úy jumısları menen bánt boladı. Olardıń qasında júrip, úy jumıslarınıń qalay isleniwi jóninde bilmegenlerimdi úyrenip alaman. Olar da meniń kómekleskenime quwanıp qaladı. Meniń demalıs kúnim burınǵıday qurı oynaw menen ótpeydi. Az ǵana bolsa da bilmegen nárselerimdi úyrenip barıwǵa háreket etip atırman.

1. «Demalıs kúnim» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.
2. Tekstti oqıp, demalıs kúni haqqında óz pikirlerińizdi sóylep beriń.
3. «Demalıs kúnim» temasında shıǵarma jumısın jazıń.

Sózlik

bos waqıt	-bo'sh vaqt	-свободное время	-бос уақыт	-boş waqt
oydaw	-óyin	-играть	-ойнау	-oýnamak
oyanıw	-uyg'onish	-просыпаться	-ояну	-oýanmak
awqatlanıw	-ovqatlanish	-кушать	-тамақтану	-naharlanmak
úy jumislari	-uy ishlari	-домашние работы	-үй жұмыстары	-öy işleri

59-shınıǵıw. Ertekti oqır.

TÓRT ERINSHEK

(Qaraqalpaq xalıq ertegi)

Buringı ótken zamanda bir qalada «is buyırsań ózińe aql úyretetuǵın», naǵız «ishten qartayıp tuwılǵan» tórt erinshek bolıptı. Olar birin-biri ólerdey sıylap, biriniń awzındaǵını biri jep kútá doslıqta jasaptı. Olar ara-tura toǵayǵa barıp, dárya jaǵalap, kewil kóterip qayıwdı súyedi eken. Olardıń erinshekligin, erinshek bola tura qıdırıspanı jaqsı kóretuǵınlıǵına jurt tań qalısq, jaǵasın uslaydı eken.

Kúnlerden bir kún olar azıqlanıp, toǵayǵa qıdırıp qayıw ushın jolǵa shıǵıptı. Toǵayǵa jaqınlaǵan jerde, olar bir dáryanıń boyına barıp, bir payızlı jer tawıp alıp awqatlanıwǵa otırıptı. Hámmesi jaylasıp otırıp bolǵannan keyin, ortaǵa nan hám qatıq qoyılıp, awqatlanıwǵa qolaylasıptı. Jańa awqatlanıwǵa kirise bergende olardıń birewi:

—Bizler bolsaq kópbiz, al qatıq az, sonıń ushın oǵan suw quyırqırıp isheyik,—depti. Bul barlıǵına da maqul túsipti:

—Suwǵa kim barıp keledi?—dedi dáslepki.

—Óziń barıp kel,—deydi oǵan ekinshisi.

—Joq, sen barıp kel,—deydi úshinshisi.

—Joq, sizler úshewińiz barıp keliń,—deydi tórtinshisi. Olar tap dáryanıń jaǵasında otırsa da, erinshekligi tutup, suw alıp keliwge heshqaysısınıń barǵısı kelmepti.

—Bizler onda bılay keliseyik,—deydi ishindegi «aqıllıraqı».

—Bárimiz de bir maydan úndemey otırıyq. Eger sol waqıttıń ishinde kim sóylese, kim kúlse, sol suwǵa barıp keletuǵın bolsın.

Hámmesi de usıǵan kelisipti. Olar birin-biri ańlıp kóp waqıtqa shekem úndemey otıra beripti.

Bir waqıtları atların shawıp, iytlerin ertip, sonardan shar-shap ash bolıp kiyatırǵan ańshılar, bulardıń ústinen shıǵıptı. Ańshılar erinsheklerge jaqınaraq barıp:

—Assalawma áleykum!—dep sálem beripti. Olar úndemepti:

—Sizler nege úndemeysizler? Qanday adamlarsız? Janlarıń bar ma?—dep ańshılar olardıń betlerine úńiledi. Erinshekler úndemepti.

Hayran bolǵan ańshılar aqırı ketiwge inǵaylasadı. Ketip baratırıp olardıń kózi nan menen qatıqqa túsedi. Ash bolıp kiyatırǵan ańshılar birge otırıp awqat jewge ruqsat soraydı. Olar úndemeydi.

Ańshılar «pisken astıń kúyigi jaman» degendey, bulardan ya jaqsı, ya jaman sóz shıqpaǵannan keyin qatıq penen nanǵa jaqsılap toyıp aladı. Erinshekler ańshılarǵa kózleriniń astınan jaltaqlasıp qaraǵanı bolmasa, illá dep awzın ashpaydı. Ańshılar nan menen qatıqtı qaǵıp salıp, ishkeninen awısqanın erinsheklerdiń awzılarına jaǵıp shıǵadı. Erinshekler sonda da úndemeydi. Awqatlanǵanı ushın raxmet aytadı. Erinshekler úndemeydi. Ańshılar aqırı ashıwlanıp, atlarına minip, jónine ketedi.

Ańshılar ketiwden olardıń keynindegi iytleri qalǵan-qutqan nan-pandı jalap-julap jep, erinsheklerdiń saqallarına jaǵılǵan

qatıqtı jalay baslaydı. Sol waqta bir iyttiń tili erinsheklerdiń awzına tiyip ketedi. Sonda ol shıday almay:

—Tur, jit,—dep baqırıp jibergenin bilmey-aq qaladı. Qalğan úshewi buğan quwanıp ketip:

—Al endi sen suwǵa barıp keletuǵın boldıń!—dep baqırısıptı.

—Suwǵa barǵan menen qatıq qalğan joq. Qatıqtıń bárin ańshılar ishıp ketti. Qalğanın iytleri jaladı. Suwǵa barıwdıń qájeti joq,—depti ol jılamdırap.

Erinshekler ózleriniń erinshekliginen payda tappay, ash bolıp, kesh bolǵan waqıtta úylerine zordan súyretilip qayıptı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Ertektiń mazmunın aytıp beriń.
2. Ertektegi erinsheklerdiń háreketine ózińizdiń pikirińizdi bildiriń.

60-shınıǵw. Oqıń. Sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajıratıń. Sózlerdiń mánili bóleginiń mánilerine itibar beriń.

Balanıń kózine esheyin jer uzaq, ápiwayı jaylar kórkem hám bálent kórinetuǵın usaydı-aw. Bul jaylardı Xasan ele kóz aldına úlken xan saraylarınday elesletedi. Al mektep keńse ortasındaǵı ashıqlıq maydan shınında da júdá keń edi. Onda keshqurınları tórt tárepke sham jaǵılıp, Nókisten kegen artistlerdi taqır jerge otırıp alıp tıńlaytuǵın edi. Xasan mashinasın joldıń shetine toqtatıp, sol kúnlerin esledi. Ol waqıtta mekteptiń qublası úlken baǵ, tereklik, tutzarlıq edi. Al mekteptiń edenine tas gerbish tóbesi shiylenip sıbalǵan bolıwına qaramastan klass ishleri appaq, sup-sulıw edi. Áynek, qapıları bálent hám úlken edi.

Sózler qurılısı boyınsha túbir hám qosımtalardan turadı. Sózdiń tiykarǵı mánili bólegi túbir sóz dep ataladı. Túbir sózler basqa mánili bóleklerge bólinbeydi. Mısalı: **balıq-shı** (balıq-túbiri, shı-qosımta), **kitap-lar** (kitap-túbiri, lar-qosımta), **kel-di** (kel-túbiri, di-qosımta) hám t.b.

61-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajratıp, kóshirip jazıń.

Balalardı, oqıydı, toǵaylıq, bilgish, aqıllı, paxtashılıqtan, abadanlastırw, keshegi, birinshi, qaraqalpaqsha, jetew, jazdı, haqıyqatlıq, balam, muǵallimdi, kolledjde, yadla.

62-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına kerekli qosımtalardı qoyıp kóshirip jazıń.

1. Pishıq, iyt basların ayaqları... arasına jasırıp uyqılsa, erteńine kún suwıq boladı. 2. Dáme..., Rozanıń úy... mekteptiń janında. 3. Biziń awılda... mekteptiń qasın... sport zal, usta... bar. 4. Múgallim Ádilbek... hám Gúlayım... diywalı gazeta shıǵarıwdı tapsırdı. 5. Meniń ájaǵa... oqıydı hám isleydi.

§10. Ádeplilik aynası

Qosımtalardıń xızmetine qaray túrleri.

Sóz jasawshı qosımtalar.

Dórendi hám túbirles sózler

63-shınıǵıw. «Ádeplilik aynası» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Ey, balam, aqıl júritip bilgil: ata-ananıń húrmet-izzetin moyınǵa alıw lazım, sebebi perzenttiń tıp-tiykarı ata-anadur.

Eger hár bir perzent aqıl, dana bolsa, ata-ananıń me-hir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan da bas tart-paydı. Ata-ananıń jumısı — seni tárbiyalap hám saǵan jaqsılıq úyretiw.

Adam miywaǵa, ata-ana daraqqa usaydı. Daraqqa jaqsı tárbiya qılsań hám húrmet kóbirek qılsań sen haqqındaǵı olardıń duwası tezirek qabıl boladı.

(«Qabusnamadan»).

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Úzindini oqıp, mazmunın sóylep beriń.
2. Ádepli bolıw ushın qanday pázıyetlerge iye bolıwımız kerek?
3. «Ata-ananı húrmetlew — ádepliliktiń tiykarı» temasında sáw-betlesiw ótkeriń.
4. «Ádeplilik aynası» temasına baylanıslı kishi tekst jazıń.
5. Ata-ananı húrmetlew haqqındaǵı naqıl-maqallardan mısál keltiriń.
6. Jaqsı pázıyetler haqqında aytıp beriń.

Sózlik

kishipeyillik	- xushfe'l	- добродушный	- kishipeyilǵılık	- kichi göwün
pazıyet	- fazilat	- качество	- qasiyet	- paýhaslylyk, hásiyet
tárbiyalaw	- tarbiyalash	- воспитывать	- tərbiyelen	- terbiyelemek
qarızdar	- qarzdor	- должник	- qarızdar	- karyzdar
nátiyje	- natija	- результат	- nətiže	- netije

I.Yusupovtıń ómiri hám dóretiwshiligi

I.Yusupov 1929-jılı 5-mayda Shımbay qalasına jaqın jerdegi Azat awılında óz dáwiriniń zıyalı adamlarınıń biri Yusup axunnıń shańaraǵında dúnyaǵa keldi. Ol 1949-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlap, usı institutta oqıtıwshı bolıp islep qaladı. 1961-62-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktóri, 1962—65-jılları N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı, 1965-80-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, 1980-85-jılları «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń bas redaktóri, bunnan keyingi jılları Respublikalıq paraxatshılıqtı qorǵaw qorınıń, Respublikalıq ruwxıy hám aǵartıwshılıq orayınıń baslıǵı wazıypalarında isledi. I.Yusupov 1956-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Shayır hár túrli tarawlarda xızmet etiwine qaramastan, dóretiwshilik miynet onıń ómir jolınıń ajıralmas bólegi boldı.

Shayırdıń qaraqalpaq, ózbek, qırǵız, túrkmen, orıs tillerinde qırqqa jaqın qosıqlar hám poemalar toplamları basılıp shıqtı. Onıń «Baxıt lirikası», «Kúnshıǵıs jolawshısına», «Oylar», «Jeti asırım», «Dala ármanları», «Zaman aǵımı», «Kewil-kewilden suw isher», «Begligińdi buzba sen», «Ómir, saǵan ashıqpan», «Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı» sıyaqlı poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı. Gúrriń hám ocherkler jıynaǵı «Ǵarrı tuttaǵı gúz» degen atama menen basılıp shıqtı.

I.Yusupov Qaraqalpaqstan Respublikası Gimniniń avtorı, ol dúnya xalıqları shayırlarınıń qosıqların qaraqalpaq tiline awdardı. Bul awdarmalar «Máńgi bulaqlar» degen atama menen basılıp shıqtı.

I.Yusupovtıń ádebiyat, mádeniyat tarawında islegen ullı xızmetleri joqarı bahalanıp, «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri», «Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı» húrmetli ataqları berildi. Ol Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń, Hamid Alimjan atındaǵı jazıwshılar sıylıǵınıń laureatı boldı. «Miynet qızıl bayraq», «Xalıqlar doslıǵı», «El-jurt húrmeti» ordenlerine hám 1999-jılı «Húrmetli professor» dárejesin alıwǵa, al 2004-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» degen húrmetli ataqqa miyasar boldı.

65-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqır.

JAQSI ADAMLAR

Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni,
Uyqır pútın bolar, waqtır xosh bolar,
Kewliń kóterińki ilham yosh bolar,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Azanda avtobus bándirgisinde,
«Juwır-juwır!» deser seni kóriwden.
Olar sóytıp kútpegende eger de,
Jumıstan keshigip qalar ediń sen.

Sálemlesip basqılasıp alarsań,
Dúnyanıń kemligin tez umıtersań,
Ómirdi sonshelli súyip qalarsań,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Olarğa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp, ushırassań kewliń pitedi.
Jumısta ya jolda, quwanış-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırspada orın alıp yadlaydı,
Tolqında qayıǵıń suwǵa batpaydı,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Ómiriń uzaq bolsın, lázzetli bolsın,
Avtobustı irkip azanda hár kúni.
«Juwır-juwır!» desip shaqırıp tursın,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

(I. Yusupov).

66-shınıǵıw. Gáplerdegi qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń qosımtalarına dıqqat awdarıń.

Salqın gúzdiń **sabırsız** samalı, órden-ıqqa ıǵısıp, dút toǵaydıń **qońırawlı** sheńgelin, **sókli** jantaǵın, ermanlı jırńılın qozǵap, jorǵaday teńselteydi, **teńizdey** shayqaladı. **Toǵaydıń** janǵa jaǵımlı **hawası**, ósimliktiń xosh iyisi jan-jániwarlarǵa júdi jaǵımlı, **qazanday** tónkerilgen qarabaraq, **sóktey** sap-sarı jantaq, hár **japıraǵı** shayqalǵan toranǵıl, ishinde júrgen sayın júrgiń keledi.

Qosımtalar atqaratuǵın xızmetine qaray **sóz jasawshı qosımtalar** hám **sóz túrlewshı qosımtalar** hám **forma jasawshı qosımtalar** bolıp úsh túrge bólinedi.

Olardıń birinshisi sóz túbirine qosılıp, jańa mánili sózdi payda etedi. *Mısalı:* **aqıl-lı, paxta-kesh, balıq-shı, kitap-xana**. Ekinshisi sóz túbirine qosılıw arqalı jańa mánili sózdi payda etpeydi. Olar tek ǵana gáp ishinde sózlerdi bir-biri menen grammatikalıq jaqtan baylanıstıradı. *Mısalı:* Ol **kitap-tı** oqıdı. **Kól-de balıq-tıń túri** kóp. Al, úshinshi sóz túbirine qosılıw arqalı jańa mánini jasamaydı, olar tek sózdiń formasın jasaydı. *Mısalı:* **kitap-sha** sózindegi **-sha** qosımtası kishirey-tiwshi mání, **ana-jan** sózindegi **-jan** qosımtası arqalı húrmet mánisi ańlatadı.

67-shınıǵıw. Gáplerdi oqır. Atlıq sózlerdi túbir hám qosımtalardıń ajratır. Qosımtalardıń xızmetine itibar berir.

1. Men búgin awılǵa baraman. 2. Paxtakeshler atızda paxta terip atır. 3. Muǵallım oqıwshılardıń sorawlar berdi. 4. Balıqshılar qayıqlarına minip ketti. 5. Ájaǵam awılǵa sharwashılıq penen shuǵıllanadı. 6. Samal arqadan qublaǵa qaray ese basladı. 7. Asqar shet tillerin úyrenip atır. 8. Keshe bizler ájaǵamnıń mashinası menen awılǵa qıdırıp bardıq. 9. Muratqa ákesi bazardan tayınshaq ákelip berdi. 10. Bizlerdiń mektebimiz, awılǵa úlken tóbeshikte jaylasqan.

-shı-shı, -lı-li, -la-le, -lıq-lik, -xana, -kesh, -paz qosımtaları túbir sózlerge jalǵanıp, ekinshi bir jańa mánili sózdi payda etedi. *Mısalı:* **suw** (ne? zattır atı) — **suw-shı** (kim? adam), **kitap** (zat) — **kitapxana** (orn), **bir** (san) — **birle** (háreket), t.b.

68-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajratıń. Olardıń dáslepki hám sońǵı mánilerin bir-biri menen salıstırıń.

Qızıqshı, etikshilik, diyqanshılıq, palker, sawdager, kitapsha, súzbe, jarma, tartpa, oraq, sızıq, taraq, jarǵı, sızǵısh, jawın, bilim, tabıs, quwanış, muzday, bizdey, polattay, basla, bazarla, aqla, birle, jaqınla.

69-shınıǵıw. Sózlerge sóz jasawshı qosımtalardı qosıp gáp qurap jazıń.

Salı, kitap, oqıw, aqıl, kók, oy, óner, ilim, ból, ómir, xızmet, sawın, baǵ, ayt, traktor.

Úlgi: **Salıkeshler** bıyl salıdan mol ónim aldı. Úkem qawındı **kókley** úzip alıptı.

Belgili bir túbir sózge sóz jasawshı qosımtanıń jalǵanıwınan jasalǵan jańa mánili sóz dórendi sóz dep ataladı. *Mısalı:* **bas-lıq, kúsh-li, sawın-shı, shar-wa-shılıq** t.b.

Bir túbirden jasalǵan hár qıylı sózler túbirles sózler dep ataladı. *Mısalı:* **bas-shı, bas-lıq, bas-qar, bas-la.**

70-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Dórendi sózlerdiń astın sızıń.

Abat penen Turdımurattıń úyleri mektepke eki kilometrdey qashıqlıqta turadı. Olar mudamı oqıwǵa birge keledi hám ekewi birge qaytadı. Mektepten bir kilometrdey qa-

shıqlağannan keyin joldırn eki boyında qalırn toğay baslanıp ketedi.

Keshegi demalstan soñğı kúni oqıwdan qaytıp kiyatırğan-da toğaydırn ishinde bir nárseniñ ayanışlı sestı shıqtı. Ekewi de irkilip qulaq saldı, tım-tırıs. Olar tağı da júrip edi, jañağı dawıs anıqlana tústi. Olar kishkene soqpaqqa talastı, bir-birin aldına túsiriwge asıǵıp, joldırn batıs tárepine burıldı. Anıqlap bilgisi kelip, olar aldına bir-eki adım atlap edi, anaw jatırğan málshi aq qoy eken. Bular jaqınladı, qoy ornınan turıwǵa ıńǵaylastı.

71-shınıǵıw. Berilgen sózlerden túbirles sózlerdi jasap gáp qurap jazırn. Túbirles sózlerdiñ mánilerin salıstırırn.

Bas, paxta, bil, ilim, suw, dos, usta, salı, baǵ.

Úlgi: Mektepte ustaxana bar. Usta jaslarǵa ustashılıqtırn sırların jalıqpay úyretedi.

§11. Kóshe qaǵıydaları

Sóz túrlewshi qosımtalar hám olardıñ túrleri

72-shınıǵıw. «Kóshe qaǵıydaları» temasına baylanıslı gúr-riñlesiw.

Biz hámmemiz oqıwǵa ma yamasa basqa jumıslar menen be, álbette kóshege, jolǵa shıǵamız. Kóshede júrgen waqtımızda onıñ qaǵıydalarına ámel etiwimiz shárt. Onıñ shártleri sonnan ibarat: joldırn mashinalar júretuǵın bólegine

shıqpastan, piyadalar jolı yamasa shetten júriw, eger joldı kesip ótpekshi bolsaq, jolda qattı tezlikte kiyatırǵan mashinanı ótkerip jiberiw, joldı kesip ótken jaǵdayda da tek ǵana piyadalar otıw ornınan paydalanıw, svetafordıń jasıl shıraǵı janıp turǵanda ótiw kerek.

Biz piyada júrgen waqtımızda joldaǵı basqa adamlarǵa kesent etpesten, joldıń tek shetinen ǵana paydalanıwımız kerek.

Sorawlar

1. «Jol qaǵıydası—ómir paydası» degende neni túsinesiz?
2. Joqarıda kórsetilgen qaǵıydalarǵa qosımsha nelerdi bilesiz?

73-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

SVETOFOR BOLMAǴAN JERDE

Kóshelerdiń ortasında oynama,
Ruldegi shofyordı qıynama,
Bir mashina kórinse de uzaqta,
Onnan burın ótemen dep oylama.

Piyadasań, trotuar dep bil jolıńdı,
Ádetke aylandır hár kún onıńdı,
Joldan júrgenlerge tiygizbe zıyan,
Aldı-artıńa selteńletip qolıńdı.

Tártip saqlap, álpayım bolıp júr,
Sersiz bolma, alǵa názer salıp júr,
Soqlıǵısıp adamlardı irikpe,
Trotuardıń bir tárepini alıp júr.

Bir tanısqa ushırap qalsańız jolda,
 Meyli sálemlesiń, alısıń qol da,
 Kóp turıp sóylesip qalar bolsańız,
 Joldan bılayıraq shıǵıńız onda.

Mashina kiyatır jel bolıp esip,
 Biraq ol kóriner kútá qashıqta,
 Saǵan ótiw kerek kósheni kesip,
 Mashınaǵa jol ber, óziń asıqpa.

Onnan keyin alǵa qádem qoy sen de,
 Shep tárepke jiber eki kózińdi,
 Joldıń oratasına anıq kelgende,
 Oń jaǵına awdar názer-júzińdi.

(S.Abbazov).

Sózlik

jol qaǵıydası	-yo'l qoidalari	- дорожное правило	- жол ережеси	- ýol düzgünleri
piyada	-piyoda	- пешком	- жаяу	- piyada
jol	-yo'l	- дорога	- жол	- ýol
jasıl	-yashil	- зеленый	- жасыл	- ýaşyl
shıraq	chiroq	свет	шам	çyra
qádem	-qadam	- шаг	- қадам	- ādim

74-shınıǵıw. Tekstten sóz túrlewshi qosımtaları bar sózlerdi ayırıp jazıń.

Erjetken balalar jaqsı tárbiya alıp, bir kásip iyelep alǵannan keyin hár waqıt anaları aldına kelgende aq sút emip, úlken bolǵanın, onıń bawırında erjetkenin eslewi, anaǵa qattı sóylemewi, onıń barlıq waqıt jaqsı sózler menen kewlin tabıwı kerek. Ananıń bir waqıtları ózi ushın

shekken japaların kóz aldına keltirip, sol shekken japa hám miynetlerin umıttırıwǵa urınadı, onıń raxmetin alıp, bir ómirge shad etiwge tırıadı.

Sóz túrlewshi qosımtalar sóz dizbegi hám gáptegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstıradı. Olar jańa mánilı sózlerdi jasay almaydı. *Mısalı:* Balalar mektepke keldi.

Sóz túrlewshi qosımtalar kóplik, seplik, tartım hám betlik qosımtaları bolıp tórt túrge bólinedi. Ol qosımtalardı jalǵawlar dep ataymız.

75-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattırn ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp kóshirip jazır.

1. Awılдаǵı apam... úyine qıdırıp bardı.... 2. Jolbarıs kól... jaqın qamıslıq... arasında eken. 3. Muǵallım kelgende barlıq oqıwshı... ornınan turdı. 4. Qoy... sońında tayaǵ... beline uslap shopan kiyatır.

Este saqlań! Sóz jasawshı qosımtalar túbir sózlerdiń keynine tikkeley jalǵanadı. Al sóz túrlewshi qosımtalar túbir sózlerge tikkeley hám sóz jasawshı qosımtalardan keyin jalǵanadı.

Mısalı: traktor-shı-lar-dırn, as-xana-da, óner-ment-ler-di ba-la-lar.

76-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi tómendegi keste boyınsha túbir hám qosımtalarǵa ajratırn.

Adamlardıń, kemeler, kitabım, Maratpan, mektebimiz, bizler, azanda, muǵallımım, balalarımızdı, sózlerdi, kompyuterlerdi, awılǵa, quslardan.

Túbir sóz	Kóplik	Tartım	Betlik	Seplik
Adam	-lar			-dıń
...	...	...	...	...

Forma jasawshı qosımtalar sózdiń leksikalıq mánisine qosımsha mání qosadı. Olar jańa mánige iye sózlerdi payda etpeydi. Bul qosımtalar kóbirek atlıq, kelbetlik, ráwish, sanlıq, feyil sóz shaqaplarında bar. Mısalı: ógiz-she, bes-inshi, qızıl-law, kel-me.

77-shınıǵıw. Berilgen sózlerde forma jasawshı qosımtalardı kóshirip jazıń.

Qız..., aq..., bir..., ayt..., bar..., kók..., bir..., aǵa..., on..., bota..., oqı..., jigirma....

78-shınıǵıw. Forma jasawshı qosımtalar qosılǵan sózlerdi tawıp, ózgesheligin túsindiríń.

1. Men besinshi klasta oqıyman. 2. Awıldıń padashısı búgin kúndegiden ertelew jaylawǵa qoy-eshkilerdi aydap ketti. 3. Quyash qızǵısh túske enip, batiwǵa meyillespekte. 4. Úyge kútilmegende bir aǵay kirip keldi. 5. Asan úkesin tez-tez kiyindirdi. 6. Úlken jolda onlaǵan mashina dizilisip kiyatır.

79-shınıǵıw. Tekstten qara hárip penen berilgen sózlerdi óz ana tilińizge awdarıń.

Báhár. Qıstırn qalıń kórpesi ashıldı. Aq túyedey shógiip jatqan aqsha qarlar eridi. **Keń dala** kórkemlenip, kórgen kózdi ózine tarttı. Jasil mawıtı jamılǵan jerden jupaday iyis ańqıydı.

Aspan áleminde aqshıl **bultlar** kórindi.

Báhár xabarshısı **ǵazlar** kiyatır. Báhár **qarlıǵashı** keldi. **Aspan menen jer** jadrap jaynap ketti. Báhár quyashı keń dalalı **hasıl jerdi** qushaǵın asha bawırına bastı. (J.A).

§12. Meniń dostım

MORFOLOGIYA

Sóz shaqapları haqqında túsinik. Atlıq

80-shınıǵıw. «Meniń dostım» temasına baylanıslı gúrrińle-siw.

Áziz—meniń dostım. Ol meniń menen bir klasta oqıydı.

Ázizdi biziń kóshede hámme jaqsı kóredi. Ele kishkene bolsa da úlkenler onı ayırıqsha húrmet etedi. Ne ushın deysiz be?

Áziz—júdá tárbiyalı bala. Bárha úlkenlerge sálem beredi. Bir shetke shıǵıp, úlkenlerge jol beredi.

Ol júdá azada. Kiyimleri bárha tap-taza bolıp júredi. Ózi miynet súygish. Kishkene úkesin balalar baqshasınan alıp keledi. Ákesine atız jumıslarında járdem beredi, anasına úydi tazalawda kómeklesedi.

Men de Ázizden úlgi alıp, ata-anama járdem beretuǵın boldım. Olar da júdá quwanısıp qaldı.

Sorawlar

1. Siziń doslarıńız kimler?
2. Olardıń qanday ádetleri sizge unaydı, qanday ádetler unamaydı?

Sózlík

Dos	- do'st	- друг	- дос	- dost
jaqsı kóriw	- yaxshi ko'rish	- любить	- жақсы көру	- gowý görmek
húrmet etiw	- hurmat qilish	- уважать	- құрметтеу	- hormat etmek
tárbiyalı		- воспитанный	- тәрбиелі	- tertipli
sálem beriw	- tarbiyali - salomlashish	- поздороваться	- сәлемдесу	- salam bermek
azada	- ozoda	- опрятный	- таза	- arassa

81-shınıǵıw. Shıǵarmanı oqırń hám mazmunın sóylep berin.

DOS TAŃLAW HAQQÍDA

Perzentim! Sonı bilgil: Adam tirisinde dossız bolmaydı. Adamnıń dossız bolǵanınan aǵasız, inisiz bolǵanı jaqsı. Bir danışpannan «Dos jaqsı ma, aǵa ma», — dep soraptı. Danışpan: «Dos jaqsı» — deptı.

Sonıń ushın doslardıń isi tuwralı oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám miriwbet qıl, sebebi, hárkim óz dosların yadta tutpasa, doslar da onı yadında saqlamaydı. Aqıbetinde, ol adam hámme waqıt dossız qalatuǵın boladı.

Hámme waqıt dos tutıwdı ádet qıl, sebebi, hárbir adamnıń dostı kóp bolsa, ayıpları da bilinbeydi, jaqsı qásiyetleri kóbeydi. Biraq jańa dos tapqanıńda eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma, sonda hámme waqıt dostıń kóp bolar.

Máselen, jaqsı dos adamǵa ullı dáwlet degen eken. Seniń menen dos bolıp júrgen adamlar haqqında oylap kór: birew yarım dos boladı, sondaylar menen jaqsı múnásibette bol, olar menen hár túrli jaqsı hám jaman máselelerde doslas, óytkeni, olar sennen kóp jaqsılıq kórse, keyinirek áste-aqırın jan dostıń bolıp qalar.

Máselen, Iskenderden: «Az ǵana qárejet penen sonshama kóp eldi qalay ózińe qarattıń» — dep soraptı. Iskender: Jaqsı qatnas, mámile menen dushpanlardı ózime qarattım, kelisim jolı menen doslardı jolǵa saldım, sol sebepli, kóp eldi iyeledim,—dep juwap beripti.

Jáne bilgil, doslardıń dosları da seniń doslarıń itimal, onıń ol adamǵa doslıǵı seniń doslıǵıńnan kóbirek bolǵan shıǵar. Eger dostıń seniń dushpanıńdı jaqsı kórse, onday dostan abaylı bol. Dos eger sennen sebepsiz ókpelese, onıń doslıǵınan úmit kútpе, dúnyada onnan ayıplıraq, onnan jamanıraq adam bolmaydı. Dúnyada kemshiliksiz adam bolmaytuǵının bil, biraq sen saqawatlı, miyrim-shápáátli bol, sebebi, saqawatlı, miyrim-shápáátli adamlarda kemshilik kemirek boladı. Miriwbetsiz, pazıyletsiz, adamdı dos tutpa, bunday adamnıń qásiyeti bolmaydı.

Jaqsı menen jaman adamdı bilgil, ekewine de doslıq qıl, jaqsılarǵa kewil menen, jamanlarǵa til ushı menen doslıq qıl. Sonıń menen bul eki taypa saǵan doslıq penen qaraydı, sebebi adamnıń qájeti tek dosqa ǵana túspeydi, adamnıń jumısı tek zárúrlikten jamanlarǵa da túsip qalatuǵın waqıt boladı. Demek, bul eki taypanıń da doslıǵın ózińe qaratıp al.

Aqılsız adamlar menen hárgiz dos bolmaǵıl, aqılsız dos sonday is qıladı, onı aqıllı dushpan da ete almaydı. Márt keńpeyilli, miriwbetli, ilimli, opalı adamlar menen dos bolǵaysań, sen ózińniń miriwbetiń, miyrim-shápáátiniń ilimiń menen belgili bolǵaysań. Miriwbetsiz, miyrim-shápáátsiz, ilimsiz adamlar menen otırmaǵıl, bunday adamlar menen otırıwdan jalǵızlıq jaqsı. Saǵan ayıp taqpawı ushın doslardıń haqıń hesh biykarǵa jibermegil.

Adamlardı eki toparǵa bóledi: birewi — doslardıń haqın biykarǵa jiberiwshiler, ekinshisi — jaqsılıqtı jaqsı dep biliw-

shiler. Bilgil, dos bolıwǵa ılayıq adamdı eki nárse menen biliwge boladı: biri — dostına múshkil is túsken waǵında dúnya malın onnan ayamaydı hám kámbaǵallıq waǵında onnan betin burmaydı, dostı bul dúnyadan ótken soń dostınıń balaların, aǵayın-tuwısqanların shaqırıp alıp, olarǵa jaqsılıqlar qılar hám hárwaqta dostınıń qábirine barıp ziyarat eter hám duwalar oqır.

(*Qabusnamadan*).

Sorawlar

1. Shıǵarmada dos tańlaw boyınsha qanday wásiyatlar berilgen?
2. Qanday adamlar menen dos bolıwǵa boladı?

80-shınıǵıw. Tekstti oqır. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge sorawlar qoyır.

Bir kúni **mektepten** kelsem, **balalar** jolda birnársege únilip tur eken. Meniń dostım Jańabay **gójek** uslap alıptı. Ol bir qolı menen gójekti kókiregine qısıp, **ekinshi** qolın aspanǵa kóterip, balalarǵa maqtanıp, gójekti qalay **uslaǵanın** aytıp tur eken. Men qızıǵıp ketip, gójektiń **basınan** ásten ǵana **sıypaladım**.

— Tiyme gójegime! Ózlerińiz gójek uslay almaysız, al birew **uslasa**, basınan sıypaysız, — dep **ashıwlanıp** qaldı. Meniń buǵan júdá arım keldi.

(*K. Mámbetov*).

Morfologiya — grammatikanıń bir tarawı bolıp, onda sózlerdiń qurılısı hám sóz shaqapları úyreniledi.

83-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi mánilerine qaray toparlarǵa ajratır.

Nókis, keldi, jaqsı, dos, sóyledi, bes, qala, klass, ata-ana, paytaxt, bilimli, qızgış, oqıǵan, ótirikshi, barıp, qosıq, sekiriw, qarawıl, erte, búgin, menen, ǵoy, da, múmkin, kerek, tek, patır-patır, úlken, pay.

Birgelki belgilerge iye bolǵan sózler toparı **sóz shaqapları** dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde sózler tómendegidey sóz shaqaplarına bólinedi: Atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh, feyil, dáneker, tirkewish, janapay, modal sózler, tańlaq sózler, eliklewish sózler hám bayanlawshlıq sóz shaqabı.

84-shınıǵıw. Berilgen gáplerden mánili sózlerdi bir bólek, kómekshi sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

1. Awzı ala heshkim menen dos bola almaydı. 2. Adam dostı ushın sadıq bolıwı kerek. 3. Dostıńdı egleme joldan qaldırasań, dushpandı egleme sırtıńdı aldırasań (naqıl). 4. Azat penen Murat kishkenesinen tek qosıq aytıwǵa qızıǵatuǵın edi. 5. Jurt balıqqa baradı degenge Ómirbek te balıqqa baradı. 6. Adamlardıń ana jerden de mına jerden de balıq awlap atırǵanın kóredi. 7. Ol ashıq júzli, qızıl shıraylı jigit edi. 8. Bul jaqsı istiń baslaması edi. 9. Bul jarısqa eki mıńnan aslam jaslar qatnastı.

85-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Atlıq sózlerdiń sorawların qoyıń.

Ómirbektiń jas waqtı eken. Ómirbek bir kúni joldıń boyında tursa, bir topar xannıń jasawılları kele beripti.

Olar Ómirbektiń janına kelip irkildi de:

—Yabınıń jolı qaysı?—dep soraydı.

—Attan túsip keliń, kórsetemen,—depti Ómirbek.

Jasawıllar attan túsip Ómirbektiń janına kelipti. Sonda Ómirbek joldıń ortasında taltayıp turıp:

—Mınaw arbanıń digersheginiń jolı, mınaw yabınıń jolı—
dep kórsetipti.

—Shabırń úyi kúygirdiń balasın!—depti jasawıllar.

—Shappasańız da jetesiz, jol jaqın,—depti Ómirbek.

—Berip jiberiń aqmaqtıń balasına!—degende Ómirbek:

—Bersenız beriń qaytarsın alarsız,—depti.

—Salıp jiberiń nadannıń mańlayına!—depti jasawıllar.

Ómirbek:

—Salsańız salıp jiberiń, ayırılısqan jerde alasız, — dep
juwap beripti.

Jasawıllar ne derin bilmey shawıp óte beripti.

Zattıń atın bildirip kim? ne? sorawlarına juwap beretuǵın sózler **atlıq** dep ataladı. Adamǵa baylanıslı sózlerge kim? sorawı, al adamlardan basqa zatlarǵa ne? sorawı qoyıladı.

Atlıq sózler kópik, seplik, tartım, betlik qosımtaların qabıllaydı.

86-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń kim? sorawına juwap beretuǵının bir bólek, ne? sorawına juwap beretuǵının bir bólek kóshirip jazıń.

Raketa, kompyuter, traktorshı, kombayn, internet, shopan, Asqar, jazıwshı, chemodan, artist, Gúlayım, oqıtıwshı, kino, teatr, tábiyat, chempion, baǵman, professor, qosıqshı.

Adamǵa baylanıslı qollanılatuǵın atlıq sózler birlik hám kópik sanlarda, úsh bette sáykes betlik jalǵawların qabıl etedi. Betlik jalǵawı qosılıwı arqalı olar zattıń kim ya ne ekenligin ańlatadı. *Mısalı:* Bizler oqıwshımız. Sen oqıwshısań. Ol oqıwshı.

87-shınıǵıw. Berilgen gáplerden I, II hám III betke tiyisli atlıq sózlerdi anıqlań hám sorawların qoyıń.

1. Bizler biyǵárez eldiń baxıtlı jaslarımız. 2. Ol meniń birinshi muǵallımimniń balası. 3. Sen xalıq súygen azamatsań. 4. Berdaq qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli shayırı hám tariyxshısı. 5. Súwretshilik jaqsı óner.

88-shınıǵıw. Sózlerge úsh bette betlik jalǵawların jalǵap gáp dúziń.

Student, oqıwshı, ilimpaz, ustaz, ana, sportshı, jazıwshı, tuwısqan, dos.

§13. Qaraqalpaq milliy kiyimleri

Atlıqtıń birlik hám kóplik sanda qollanıwı

89-shınıǵıw. «Qaraqalpaq milliy kiyimleri» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Qaraqalpaqlar ózleriniń kiyimleri arqalı basqa xalıqlardan ajralıp turadı. Qaraqalpaqlardıń kiyimleri basqa xalıqlardıń kiyimleri menen birqansha uqsaslıqlarǵa iye bolıw menen birge, basqa xalıqlarda ushıraspaytuǵın kiyimleri de bar. Bul kiyimler qaraqalpaqlardıń ruwxıy dúnyasına, milliy psixologiyasına baylanıslı rawajlanıp otırǵan.

Qaraqalpaqlardıń er adamlarınıń kiyimleri ishinde ton úlken orın iyelegen. Tonlardıń birneshe túrleri bolǵan. Bulardan qoy terisinen tigilgen tonlar, tay terisinen tigilgen—tayshaxı, eshki terisinen tigilgen — qılqanı aytsa boladı. Tayshaxı menen qılqanı tiykarınan padashılar kiygen. Ton tek jıllı júriw ushın ǵana emes, sán ushın da kiyilgen. Xalıq arasında saqlanǵan ańız boyınsha belgili qaraqalpaq biyi Aydostıń

«qısta ton kiymegen, jazda qatıq ishpegen qaraqalpaqtan keñes sorawǵa bolmaydı»,—dep aytqan sózi usı waqıtqa shekem saqlanǵan.

Sonıń menen birge er adamlar shapan hám shekpenler, kóylek, beshpentler kiygen. Bellerin qayısar hám belbewler menen buwatuǵın bolǵan. Belbewlerdiń qamarı belbew, gúdarı belbew sıyaqlı túrleri bolıp, olardıń birneshe pishaqlar ushın, chay qalta ushın qınları bolǵan.

Erler basına taqıya, malaqay, shógirmeler kiygen. Solardıń arasınan jas qozılardıń sulıw terilerinen islengen shógirmeler úlken áhmiyetke iye bolǵan. Shógirmeler qurash dep te atalǵan.

Erler ayaǵına etikler, másiler, gewishler kiygen. Ayaq kiyimleri hár qıylı mallardıń terilerinen tigilgen. Etiklerdiń birneshe túrleri bolǵan. Olardan uwıq, sharıq, baykemi etik.

Qaraqalpaq qız-kelinshekleriniń kiyim-kenshekleri sulıw etip naǵıslar menen bezelip, hár túrli reńlerge iye bolǵan. Ásirese olar qızıl hám kók reńdegi gezlemelerden tigilgen kiyimlerdi kóp kiygen.

Hayal-qızlar kóylektiń sırtınan shapan, beshpent, jeńsiz kiygen. Al jası úlken hayallar hám kempirler aq reńdegi gezlemeden tigilgen kiyimler kiygen.

Jas qızlar basına taqıya kiygen, oramal tartqan. Erjetken qızlar basların sulıwlap orap, sırtınan oraypek jamılğan.

Hayal-qızlar ayaqlarına mallardıń terisinen tigilgen gewish, mási, biyik óksheli etikler kiygen.

Qaraqalpaq hayal-qızları bulardan basqa kiymeshek, jegde, sáwkele kiygen.

Sáwkele toy-merekelerde kiyiletuǵın kiyim bolıp, uzatılğan qızǵa jeńgesi tárepinen kiygizilgen. Sáwkele gúmıs, altın teńgeler, monshaqlar, marjanlar menen bezetiletuǵın bolğan.

Hayal-qızlardıń kiyim-kensheklerine sáykes zergezler tárepinen soǵılğan júzik, ayshıqlı sırǵa, bilezik, árebek, háykel, shar túyme, óńir monshaqlar sıyaqlı taǵınshaqları bolğan.

Túsindirme sózlik

Árebek — hayal-qızlardıń bezeniw ushın murınǵa taǵatuǵın zatı, altınnan, gúmisten islenedi.

Bilezik — hayal-qızlardıń bilegine salınatuǵın gúmisten, altınnan hám basqa da metallardan naǵıslap islengen buyım, zat.

Jegde — hayal-qızlardıń jipekten kestelep tikken hám basına búrkenip kiyip júretuǵın jeńli kiyimi.

Ton — iylengen qoy terisinen, jún jaǵı ishine qaratılıp tigilgen jıllı kiyim, postın.

Shapan — órmekte toqılğan hár túrli gezleme materiallardan ishine paxta salıp tigilgen uzın sırtqı kiyim.

Shógirme — altı aylıq yamasa bir jıllıq qozı terisinen tigilgen dóńgelek bas kiyim.

Mási — juqa teriden tigilip sırtınan gewish kiyetuǵın ayaq kiyim.

Oraypek — hayal-qızlardıń basına tartatuǵın gúlli úlken oramal, sharshı.

Kiymeshek — hayal-qızlardıń bas kiyiminiń bir túri.

Sáwkele — hasıl-taslar, monshaqlaq menen bezelgen bas kiyim.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlardıń er adamlarınıń kiyimleri tuwralı aytıp beriń.
2. Qaraqalpaqlardıń bas kiyimleri haqqında aytıp beriń.

3. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń kiyimleri tuwralı aytıp beriń.
4. Qaraqalpaq hayal-qızları qanday taǵınshaqlardı taqqan?

Sózlik

kiyim	- kiyim	- одежда	- киім	- geým
kelinshek	- kelinchak	- невеста	- келіншек	- gelin
ton	- to'n	- шуба	- тон, ішік	- don
qayıs	- kamar	- ремень	- белбеу	- kemerguşak
taǵınshaq	- taqinchoq	- украшение	- әшекей	- şay-sep

90-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń hám yadlań.

SÁWKELE

Seni Tumaristen miyras deyin be,
Megzeyseń Gúlayım kiygen kiyimge,
Eh, birewi bolsa eken úyimde,
Dep hárbir qız árman etken, sáwkele.

Máni berseń onıń hárbir tasına,
Túrli-túrli qıyal keler basıńa,
Uzatılǵan qızlar kiyip basına,
Baxıttıń nıshanı bolǵan, sáwkele.

Qaraqalpaq qızlarınıń mártligin,
Janı sulıw, kewiliniń pákligin,
Tapqırılıǵın, haqlıǵın,
Dálillep turǵanday búgin, sáwkele.

Seni kiygen qaraqalpaq qızları,
Qolları gúl jadıraǵan jaz janı,
Sulıwlıǵıń tań qaldırıp dúnyanı,
Máńgilikke jasay ber sen, sáwkele.

(G. Nurlepesova)

91-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Atlıq sózlerdiń birlik hám kóplik sanda qollanıwına itibar berıń.

NAN ÁZIZ

Asqar degen balanıń anası appaq unnan iylep nan japtı. Qızarıp piskeń nanlardı tandırdan alıp, sebetke sala basladı. Issı nannıń jaǵımlı iyisi ishteyin ashtı.

— Apa, issı nannan birewin berıń, jep turayın, — dedi Asqar.

— Házir nandı jawıp bolaman, keyin aǵań menen, hám-memiz birge otırıp shay ishemiz, sonda jeyseń, — dedi terlep ketken apası.

Asqar qabaǵın úydi hám anasına bildirmey sebetten bir nandı alıp, kóshege shıǵıp ketti. Ol nannıń yarımınan kóbiregin futbol oynap, juwırıp júrip jedi. Qarnı toyıp nannıń bir bólegi awısıp qaldı. Asqar onı kósheniń bir shetine ılaqtırdı.

Qarsı aldınan appaq saqallı nuraniy bir ǵarrı kiyatırǵan edi. Ol Asqardıń qılmısın kórip toqtadı hám:

— Bul ne qılǵanıń, balam? Nan áziz náirse, onı jerge taslaw júdá jaman is! Aqırı nandı jetilistiriw ushın kóp adamlar ter tógip miynet islegen, — dedi qapa bolıp.

Atlıq sózler birlik hám kóplik sanda qollanıladı. Birlik sanda zattıń birew ekenligin bildiredi. Birlik san mánisi túbir sóz arqalı bildiriledi. *Mısalı:* **Azat, kitap, taw, terek.**

Atlıqtıń kóplik túri -lar, -ler qosımtaları jalǵanıw arqalı jasaladı. Kóplik máni bildiretuǵın atlıq sózlerge **kimler? neler?** degen sorawlar qoyıladı. *Mısalı:* **Ba-la-lar, gúl-ler, oqıwshı-lar.**

92-shınıǵıw. Sózlerge kóplik jalǵawın qosıp gáp qurań.

Ádebiyat, álipbe, huqıq, dástúr, mámleket, ğarrı, pikir, artist, óner, taw, okean, qala, ay, qarlıǵash.

93-shınıǵıw. Oqırń. Kóplik jalǵawın qabıl etken sózlerdiń mánilerine itibar beriń hám óz ana tilinizge awdarma jasań.

Jeter jerde el joq. Joldıń eki boyı qula dúz, keń dala. Appaq kebiri shıǵıp, kópship atır. Har jerde bir tıp ósip turǵan shóppler ğana kórinedi. Onıń da japıraqları sarǵayıp sáni ketip qalǵan. Jol boyındaǵı birli-jarım qarabaraqlardıń ashıwı betine shıǵıp «pirt» etip janıp keteyin dep tur. As-pandaǵı ala-sapıran, qara sur bultlar menen qońır salqın ayaz gúzdiń jaqınlap qalǵanın adamǵa erksiz oylatqanday edi.

BAQLAW JUMÍSÍ. TEST SÍNAWÍ

1. Turmısımızda keńirek qollanılatuǵın sózlikler qaysılar?

- A) imla, dialektologiyalıq, awdarma
- B) imla, dialektologiyalıq, túsindirme
- C) imla, awdarma, túsindirme
- D) imla, frazeologiyalıq, túsindirme

2. Sózler qurılısı boyınsha qanday bóleklerge bólinedi?

- A) túbir sóz hám sóz túrlewshi qosımtalar
- B) túbir sóz hám qosımtalar
- C) túbir sóz hám sóz jasawshı qosımtalar
- D) túbir hám dórendi sóz

3. Sóz túrlewshi qosımtalardı anıqlań.

- A) -shı, -xana, -lar
- B) -nıń, -lar, -ım
- C) -lı, -paz, kesh
- D) -las, -man, -sań

4. Sóz jasawshı qosımtalardı anıqlań?

- A) —shı, -xana, -lı
- B) —nıń, -lar, -ım
- C) —lar, -paz, -dan
- D) —las, -da, -sań

5. Atlıq qanday sorawlarǵa juwap beredi?

- A) kim? ne qıldı?
- B) ne? qanday?
- C) kim? ne?
- D) kim? qaysı?

6. Bilimlilerden sózine qanday qosımtalar jalǵanǵan. Izbe-iz anıqlań?

- A) sóz jasawshı, kópik, seplik
- B) sóz túrlewshı, seplik, kópik
- C) sóz jasawshı, sóz jasawshı, kópik, seplik
- D) sóz jasawshı, kópik, sóz túrlewshı, seplik

7. Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni,
Uyqırn pútin bolar, waqtın xosh bolar.
Qosıq qatarı kimgе tiyisli?

- A) S.Abbazov
- B) I.Yusupov
- C) G.Nurlepsova
- D) T.Qabulov

8. Túbirles sózlerdi anıqlań?

- A) aqıllı, bilimli, kúshli
- B) suwlı, suwǵar, suwshı

- C) baqman, baqqan, baqti
- D) suwgar, suwidi, suwitti

9. Dórendi sózlerdi tabırń.

- A) bilgish, bileđi, muqallim
- B) aqıllı, aqıldı, soradı
- C) basshı, birle, kókley
- D) baslıq, kitaptı, adamsız

10. Betlenetuđın atlıqlardı tabırń.

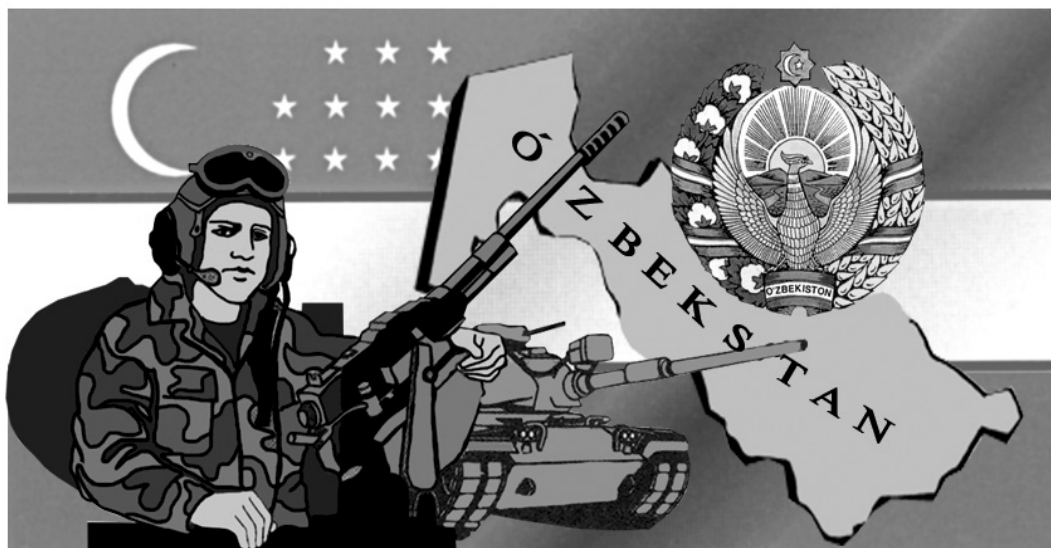
- A) kitap, oqıwshı, árman
- B) ustaz, pillekesh, qosıqshı
- C) keldi, toǵaylıq, Marat
- D) dápter, aqıllı, bilimlı

§14. Watan saqshıları

Tartım jalǵaw. Atlıqtıń tartımlanıwı

94-shınıǵıw. «Watan saqshıları» temasına baylanıslı gúririńlesiw.

Ushı-qıyır joq elsiz, suwsız shólistanlıq. Átirapta tiri jan kórinbeydi. Tek ǵana hár jer-hár jerde aǵash baǵanalar kómilgen. Ol baǵanalarǵa Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik gerbi túsirilgen. Bul mámleketimizdiń shegarasınıń belgileri. Usı baǵanalardıń qasındaǵı joı menen aylanıp júrgen áskeriy kiyimdegi adamlar kórinedi. Bular elimizdi jawız niyetli adamlardan asırawshı Watan saqshıları bolıp esaplanadı. Olar márt, sadıq insanlar. Olardıń wazıypası— usı eldi sırtqı jawlardan qorǵaw, onıń baylıqların kózdiń qa-

rashıǵınday asıraw, saqlaw. Elimiz shegaraların ruqsatsız buzıp, hárqanday jawız niyet penen qádem qoymaqshı bolǵan jawız niyetli kimselerdi irkiw ushın óziniń janın da ayamaydı. Bul ájayıp insanlar bar eken, bizler óz elimizde, awılımızda bilim alamız, oqıymız hám tınıshlıqta jasaymız.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Watan qorǵawshıları kimler?
2. Sizler úlkeygen waqtıńızda usı kásipti tańlar ma edińiz?
3. «Watanımdı qorǵayman» temasında kishi gúrriń jazıń.

Sózlik

shólistan	- cho'li	- пустыня	- шөлістан, шөл	- çolüstan
shegara	- chegara	- граница	- шекара	- şägara
saqshı	- soqchi	- часовой	- сақшы	- sakşy
áskeriy	- harbiy	- военный	- әскери	- harby
sadiq	- sodiq	- преданный	- садық	- wepaly

93-shınıǵıw. Gúrrińdi oqır.

JİYREN TÚWE BAS QAYǴI

Awıl adamlarınıń mánet-qayǵıları, urıs zardabı kem-kem ózin tanıtıp, baspalatıp baratır. Bala-shaǵa betin sıırıwǵa waqıt joq. Suwıq, ashıpız degendi awzına almaydı. Mınaw úlkeniń jumısı, mınaw kishkeneniń jumısı, deytuǵını burın eken, házir ayırmaydı. Qolınan kelmeydi degendi tiline bas-sa ne deyseń, halınıń barınsha qıymıldaydı.

Kishemler bolsa sabılıp qas qarayǵanda úyge zorǵa keledi. Jaǵdaylar burınǵıday emes, kúnde birew ketip atırǵan. Úylerdiń arası ásten bosap atır. Sonıń arasında urıstıń áńgimesi de ayılıp atadı. Kimdi kórseń sol, qıyın boldı-aw bala, bul nálet bolǵır fashist eń bolmasa biziń balalar barǵan soń keyin qaytama desek, kem-kem basıp kiyatırǵan bále ǵoy, dep qıynaldı. Kimniń balası ketken, kimniń balası endi ketedi. Hámme sonı qayǵıradı. Áytewir qarap otırǵan adam joq. Bári de jawǵa qarsı gúresip, qolınan kelgen talaptıń basında. Meniń talabım Jiyrenge qaraw.

— Seniń Jiyrenge jaqsılap qaraǵanıń jawǵa qarsı oq atqan menen barabar,—degen Turdımurat aǵamniń dawısı qulaǵımda qalıp, ózimdi jaw menen alısıp júrgendey seze-men. Jiyrenge jılǵıday ot-jem de jıynay almadıq. Úydiń qasındaǵı jońışqanı ózim orıp, jıynap qoydım, ol ne boladı, qashshan qaǵıp saldı. Úydiń ishiniń de Jiyrenge bası aynalmaytuǵınday kórinedi maǵan. Kisheme ara-tura Jiyrenniń jaǵdayın aytıp tońqıldayman.

— At túwe iyesinen xabar bolmay ózlerimiz daǵdarıp júrippiz,—dedi. Bul sóz Turdımurat aǵamdı saǵınıp júrgen maǵan júdá awır tiydi. Men kúnde xat jazaman da otıraman. Men hár xat jazǵan sayın anam qasımda otırıp: «jas jigitlik etip juqa kiyinbesin, tamaǵınıń awırıwı shıǵadı. Qalıń kórpe jamılsın. Tepkilep kórpesin ashıp taslaytuǵın ádetin

qoysin. Ashılıp qalsa jawıp jiberetuğın men joq oğan. Ol jerlerde awırsa kim qaraydı aytagór», — dep zinharlaydı. Biraq Turdimurat aғam bizlerdiń xatımızdı ala ma, joq pa, bilmeymen.

Bizler de endi bir mezigil oqısaq, bir mezigil atızda apamlardıń janında júremiz. Búgin Qızlargúl kishem de atızda. Ol burın ara-tura keletuğın bolsa endi hámmeden burın atızda kórinip, úyine hámmeden keyin ketedi. Ózi de paxta tergish. Kúnine 100—150 kilogramm teredi.

Geyde bir kúnde tuwılǵanday gil jas kelinshekler jıynalıp, qolı jırılса kishkene qáyınların janına shaqırıp, olar menen degiship ayqasıp oynap atırǵanı. Bir kúni gil kelinshekler Quwanışbek aғamdı janına shaqırıp aldı. Umıtpasam, ol sol waqıtta on bes jaslarında. Boyı zırǵıttay, up-uzın.

— Aǵańlar bolsa urısqa ketti. Sen bizlerdiń úyimizden kirip shıǵasań... Íraстан da Quwanışbek aǵa gódek pe, erke me? Qay waq kórsem, sol waq úyiniń ishinde ókpelep bultıyp otırǵanı. Bul aғamız da kelesi jılı urısqa ketti...

(G.Esemuratova)

Sorawlar

1. Urıs dáwiri elge qanday qıyınshılıqlar keltirdi?
2. Turdimurat urısqa keterinde qarındasına qanday tapsırma berip ketken edi?

96-shınıǵıw. Tekstti oqır. Tartımlanǵan atlıq sózlerdi tawıp, sorawların qoyır.

Jiyrenshe sheshenniń úlken bir baǵı bar eken. Baǵdı ózi egip, ózi tárbiyalap kamalǵa keltiripti. Bir kúni Jánibek xan Jiyrensheniń baǵınıń bar ekenin esitip, sózden jeńip, jazalaw maqsetinde, ústine diywananıń kiyimlerin kiyip, ózin tanıtpay, Jiyrensheniń baǵına kelip, Jiyrensheden bir kese anar suwın soraptı. Jiyrenshe diywanaǵa bir kese anar suwın beripti. Erteńine xan taǵı diywana sıpatında baǵqa kelipti.

Atlıqtıń tartım qosımtaları atlıq sóz ańlatatuǵın zattıń kimge, nege, yaǵnıy qaysı betke tiyisli ekenligin bil-diredi. Atlıq sózlerdiń tartım qosımtası menen ózgeriwi **atlıqtıń tartımlanıwı** dep ataladı.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda jalǵanadı.

95-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge birlik hám kóplik sanlarda tartım jalǵawların qosıń, olarǵa gáp qurań hám imlasın túsindir.

Muǵallım, kitap, sabaq, dos, huqıq, bala, erik, baǵ, eshki, shóje, mashina, xalıq.

Bet

birlik san

kóplik san

I bet dápterim, ruchkam

dápterlerimiz, ruchkalarımız

II bet dápterin, ruchkan

dápterlerińiz, ruchkalarińiz

III bet dápteri, ruchkası

dápterleri, ruchkalari

Este saqlań! Túbiri **p, q, k** seslerine pitken atlıq sózlerge dawıslıdan baslanatuǵın tartım jalǵawları jalǵanǵanda olar sáykes **b, g, g** bolıp ózgeredi. *Mısalı:* mektep-mektebi, qosıq-qosıǵı, etik-etigi, terek-teregi.

96-shınıǵıw. Berilgen sózlerge tartım qosımtaların qosıp jazıń. Olardaǵı **p-b, q-g, k-g** háripleriniń orın almasıp jazılıwın sebeplerin túsindir.

Tap, balıq, terek, qap, hárip, mektep, erkinlik, átshók, tawıq, júrek, áynek, taraq, diyqansılıq, ertek.

§15. Ullı babalarımız

Seplik jalǵaw. Atlıqtıń jay hám tartımlı sepleniwi

99-shınıǵıw. «Ullı babalarımız» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Biz ullı babalar jurtınanbız. Biz ózimizdiń ata-babalarımız benen maqtana alamız. Jerimiz áyyemgi Turanzamin dep atalatuǵın mákanda dúnyaǵa belgili alımlar, jurt basqarǵan aqıllı patshalar, sóz qúdiretin ózinde jámlegen shayırlar, sóz ustaları ótken.

Belgili alımlardan Abu Rayxan Beruniy, Al-Xorezmiy, jurttı basqarǵan ádil patshalardan Tumaris, Amir Temur, sóz iye-leri bolǵan shayırlardan Alisher Nawayı, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqar menen bizler tolıq haqlı túrde maqtana alamız. Olardıń qaldırıp ketken bay ádebiy, mádeniy, milliy, ilimiy miyrasları biz keleshek áwlad ushın zor derek bolıp xızmet etedi.

100-shınıǵıw. Berdaqıń «Xalıq ushın» qosıǵın oqıń hám yadlań.

XALÍQ USHÍN

Jigit bolsań arısladay tuwılǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.
Jigit bolsań arısladay tuwılǵan,
Heshqashan da jumıs etpes ózi ushın.

Jetersen muratqa xızmetler etseń,
Elatıń siltese ǵayrı elge ketseń,
Dushpanıń hárqashan basına jetseń,
Ayanbaǵıl xızmetińdi xalıq ushın.

Jaqsı xızmet eter haq murat etip,
 Dushpanın muńaytıp, dostın shad etip,
 Keshe-kúndiz ata-anasın yad etip,
 Xızmet eter ata-ananıń haqı ushın.

Jaqsı adam dushpanların kúldirmes,
 Qoldan kelse ańa dáwrán súrdirmes,
 Bóri arıǵın hesh waqıtta bildirmes,
 Sol jigittiń janı qurban xalıq ushın.

(Berdaq)

Sorawlar

1. Ullı babalarımız kimler?
2. Joqarıda atları kórsetilgen insanlardan basqa jáne kimlerdi bilesiz?

Sózlik

mákan	- xudud	здесь: -местность	- мекен	- mekan
alım	- olim	- ученый	- ғалым	- alym
patsha	- shoh	- царь	- патша	- patşa
shayır	- shoir	- поэт	- ақын	- şahyr
ilimiy	- ilmiy	- научный	- ғылыми	- ylmy
maqтанış	- faxr	- гордость	- мақтаныш	- buýsanmak

101-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Seplik qosımtalı sózlerge dıqqat awdarıń.

Ján-jaǵıma kózimniń qıyıǵın jibersem, aǵam saqqa júginip birnemelerdi aytıp otır. Allaniyaz atam ústi-basın sheship atır. Olardan jası kishi Sabır tikke qatıp, jolbarıstı ańlıp tur. Men bolsam qorqa-qorqa aqırı batır boldım ba, bolmasa esten ayrılıp qaldım ba, onsha qorqıp ta turǵanım joq. Qorıqqan menen ne qılamın. Házir bas-ayaǵımız aman.

Alısıp ya topılıp atırğan jolbarıs joq. Onıń ústine men sirá tuwdı-pitti jolbarıstı kórippe be? Biraq jolbarıs haqqında úyge kelgen adamlardıń talay áńgime aytıp otırğanın esitkenmen. (K.S.)

Atlıqlardıń seplikler boyınsha túrleniwine sepleniw delinedi. *Mısalı:* Men qala-ğa baraman. Kitap-tan úy-ge berilgen tapsırması-**n** jazdı.

Qaraqalpaq tilinde sózler altı seplikte seplenedi:

Seplik Qosımtaları

Ataw	-
Iyelik	-nıń, -niń, -dıń, -diń, -tıń, -tiń
Barıs	-qa, -ke, -ğa, -ge, -na, -ne, -a, -e
Tabıs	-nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti,
Shıǵıs	-nan, -nen, -dan, -den, -tan, -ten
Orın	-da, -de, -ta, -te, -nda, -nde

Sorawları

kim? ne?
Kimniń? neniń?
kimge? nege?
qayda?
kimdi? neni?
kimnen?
neden? qaydan?
kimde? nede?
qayda?

102-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Atlıq sózlerdiń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp beriń. Sorawların qoyıń.

1. Kelgen qonaqlar úlken stoldı dógereklep otır. 2. Stolda túrli awqatlar bar. 3. Búgingi kúnimiz — keshegi kúnnen de kewilli. 4. Oqıwshılar ózleriniń oqıǵan shıǵarmaların aytıp berdi. 5. Bizler báhárdegi barlıq bayramlardı jaqsı kútip alamız.

Este saqlañ! Atlıq sózler jay hám tartımlı túrde seplenedi. Seplik jalǵawları túbir sózge tikkeley jalǵansa **jay sepleniw** boladı. *Mısalı:* qala-nıń, qala-ǵa, qala-nı, qala-da.

Seplik jalǵawları tartım jalǵawlı sózlerge jalǵanıp seplense **tartımlı sepleniw** boladı. *Mısalı:* aǵa-m-nıń, aǵa-m-a, aǵa-m-dı, aǵa-m-da, aǵa-m-nan.

103-shınıǵıw. Gáplerdiń baylanısına qaray, kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar mektep... kelse, Aysánem hám Ayjamal klastı tazalap atır eken. 2. Polat sabaq... keshigip keldi. 3. Bizler keshletip awıl... qayttıq. 4. Qaraqalpaq tiliniń morfologiya tarawı... ótip atırız. 5. Paxtanıń bir gramı... da qaldırmaı terip aldıq.

§16. Balalar qosıqları

Feyil. Bolımlı hám bolımsız feyiller

104-shınıǵıw. «Qaraqalpaq balalar qosıqları» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń belgili bir túrin balalar qosıqları quraydı. Balalar qosıqları oyın menen, soraw juwap penen baylanısp keledi.

Balalar qosıqlarında balalardıń dúnya tanıwı, ortalıqqa qatnası, sulıwlıq haqqında oyları sóz etiledi. Balalar oynaytuǵın kóp sanlı qosıqlardı bılay qoyǵanda, olar arasında jiyi ayılatuǵın «Túlkishek», «Áwelemen, dúwelemen», «Hákke qayda» qosıqların kórsetiwge boladı. «Túlkishek» qosıǵınıń mazmunına názer salǵanda balalardıń oy-órisin ósiriwde onıń úlken áhmiyetin bayqaymız.

«Áwelemen, dúwelemen» oyunlarındagi aytilatuǵın qatarlar balalardı sózlerdi tez yadlawǵa, durıs sóylewge, sonday-aq, ápiwayı matematikanı úyretedi.

(Q. Maqsetov).

TÚLKISHEK

Há túlkishek, túlkishek,
Túnde qayda barasań?
Mamamnıń úyine baraman.
Mamań saǵan ne berer?

Eshki sawıp sút berer.
Eshkisiniń súti joq,
Ílaǵınıń putı joq
Taram-taram et berer.

Onı qayda qoyasań?
Tal túbine qoyaman.
Iyt áketse ne qılasań?
Iyt awzınan alaman.

Batıy xanǵa baraman.
Batıy xannıń nesi bar?
Ushar-ushar qusı bar.
Ushıp ketti hawaǵa,
Qayıp tústi dáryaǵa.

Dárya suwın qurıttı,
Aq shabaǵın shiritti.
Eki baydıń jurtında,
Eki tishqan urıttı.

ÁWELEMEN, DÚWELEMEN

Áwelemen, dúwelemen,
Salqan iytitiń sanı menen,
Qara qoydıń qanı menen
— Áwez molla qayda ketti?
Duzǵa ketti.
Qashan keler?
Jaz keler.
Jaz kelmese,
Gúz keler.
Pállenpish,
Sen tur,
Sen shıq.

Sózlik

balalar	- bolalar	- детские	- балалар	- çagalar
qosıqları	qo'shiqlari	песни	өлеңдері	aydımlary
eshki	- echki	- коза	- ешкі	- gezi
ılaq	- uloq	- козленок	- лақ	- owlak
qus	- qush	- птица	- құс	- guş
shabaq	- chavaq	- рыба	- майда балық	- maýda balyk

105-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Is-háreketti bildiretuǵın sózlerdi anıqlań, sorawların qoyıń.

Tısqarıda qar burqasınlap jawıp tur. Aspan ashıq kún-leri tawlar ayqınlanıp kórinedi. Mekteptiń ózi bálent jerge salınǵanlıqtan, awıl páste qalıp qoyǵan. Shabdar menen Ańǵaltorını eki tulpar dese boladı. Ekewiniń de sáni bir-dey. Qamıtı menen kúsheni, tartqı bawları teletinnen islen-gen. Qansha tartqılasań da úzilmeydi. Alısqa qatnaytuǵın

bolğanlıqtan usınday bolıwı kerek tá! Ákesi birdeyine barlıq jumısın tap-tuynaqtay etip júıwıdı jaqsı kóretuǵın edi. Jolǵa shıqsa boldı, atlardı tek bir qalıptegi júriske salıp jiberedi. Shabdar menen Ańǵaltorı jol alıp júrip ketkennen keyin, bir muqamǵa shayqatılıp, jalları kóterilip basılıp kete beredi. (Sh.A.)

Zattır is-háreketin bildiretuǵın sózler **feylil sózler** dep ataladı. Feyil sózler ne qıldı? ne isledi? ne qılıp atır? ne islep atır? degen sorawlarǵa juwap beredi. *Mısalı:* Ol tapsırmasın orınladı (ne qıldı?). Oqıwshılar qosıq aytıp atır (ne islep atır?). Murat jaqsı oqıydı (ne qıladı?) Feyiller **dáreje, meylil, máhál, bet, san** qosımtaları menen ózgeredi. Feyiller **bolımlı** hám **bolımsız** mánilerge iye boladı. Feyiller gápte tiykarınan bayanlawısh xızmetin atqaradı.

106-shınıǵıw. Gáplerden feylil sózlerdi tawıp, astın sızır.

1. Asan sabaqlarınan jaqsı oqıydı. 2. Muǵallım oqıwshılardı jazǵı demalısta tawǵa sayaxatqa apardı. 3. Mektepti pitkeriwden muǵallımshilik oqıwǵa qalaǵa ketti. 4. Bıyl bizler salıdan mol zúraát aldıq. 5. Muǵallımniń aytqanların bulıtpay orınladı.

6. Eringennen eki aldım,
Qatarımnan keyin qaldım,
Irenjidi ata-anam da,
Jalqaw oqıwshı atandım. (S.N.)

107-shınıǵıw. Mısallardı oqır. Feyil sózlerdiń mánilerin salıstırır.

1. Men apama járdemlesip atırman, al ájapam oqıwdan ele úyge kelmey atır. 2. Artıq úyge tapsırmasın jazdı, Asqar

jazbadı. 3. Dostımdı úyge shaqırsam da kelmedi. 4. Oqıw-shılardıń hámmesi qosıq ayttı, Murat qosıqtı yadlamağan-lıqtan ayta almadı.

Feyildiń bolımlı túri is-hárekettiń bolğanın, bolıp atır-ğanın, bolatuǵının bildiredi: oqıdı, ayttı, keldi, islep atır, baradı.

Feyildiń bolımsız túri is-hárekettiń bolmaytuǵınlıǵın, iske aspaytuǵınlıǵın bildiredi. Olar feyil tiykarına -ma,-me, -ba,-be, -pa,-pe qosımtaları qosılıwı arqalı jasaladı.

Eger feyil sózdiń keyni juwan buwıǵa pitse -ma, -pa, -ba, al jıńışke buwıǵa pitse -me, -pe, -be qosımtaları jalǵanadı. *Mısalı:* ayt-pa, kel-me, sóyles-pe, bar-ma-dı.

108-shınıǵıw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Bolımlı hám bolımsız feyillerdiń astın sızıń.

BUL JER ELE ZOR BOLADÍ

Keń jazıyra dalasında
Malına jay órisleriń.
Qara taldıń sayasında,
Bir jelpinip chay ishkeniń...

Miynetin de lazzetin de,
Basımızdan keshirgenbiz.
Jeti reńli súwretin de,
Ruwxımızǵa kóshirgenbiz.

Tegin emes tuwǵan topıraq,
Beze almaydı adam degen,
Tereń tamır urǵan daraq,—
Watan degen, watan degen.

(I. Yusupov)

109-shınıǵıw. Gáplerdegi bolımsız feyillerdiń jalǵawların «emes», «joq» sózleri menen almasııp kóshirip jazıń.

1. Axmet muǵallimniń sorawlarına juwap bermedi. 2. Áli sher Tashkent qalasına lagerge barmay qaldı. 3. Aysara usı waqıtqa shekem sabaqlardan úsh bahasın almaǵan. 4. Bıyl jazǵı demalısta awılǵa barmadım. 5. Sabır búgin oqıwǵa kelmedi. 6. Sabırda sportqa degen qızıǵıwshılıq bolmaǵan. 7. Sara anasınıń aytqanların orınlamay qalmaǵan.

§17. Sálem báhár

Feyildiń meyilleri. Buyırıq hám anıqlıq meyil

110-shınıǵıw. «Sálem báhár» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Jıl pasılları tórt máwsimge bólinedi: báhár, jaz, gúz, qıs. Hár bir máwsimniń ózine ılayıq sawǵaları bar. Qıs máwsiminde átirap tınısh uyqıǵa ketip, qarlar jawıp, tábiyat ózin she dem alsa, jaz ayında balalar kewilli túrde dem aladı. Gúzde tábiyat sawǵaları bolǵan hár qıylı miyweler, jemisler pisip, adamlardı tábiyat óziniń ónimleri menen sıylaydı.

Bul pasıllardıń ishindegi máwsimler baslawshısı báhár pasılı bolıp, qıs boyı suwıqtan sharshaǵan adamlardıń kewline jıllılıq, nur alıp keledi. Diyqan babalarımız gúzgi mol ónim ushın atızlarǵa shıǵıp, miynet etedi. Balalarımız hár qıylı sayamanlı daraqlar egedi. Báhár — máwsimler aǵlası.

111-shınıǵıw. Qosıqtı oqır.

BÁHÁR

Kún jılıtıp,
Qarlar erip,

Keldi mine báhár ayı,
Eridi muz,
Suwǵa toldı,
Biziń eldiń oyı-sayı.

Ǵazlar ushıp,
Úyrek qonıp,
Kóldiń ishi jańlap ketti,
Ǵarqıldaǵan,
Ǵańqıldaǵan,
Hár túrli ses maǵan jetti.
Jer jamılıp,
Kókten kórpe,
Báhár ózi,
Qanday jaqsı,
Jaynatıp jiberdi jerdi.
Baǵ shıǵarıp,
Hár túrli gúl,
Biri qızıl, biri aqтан,
Geypara baǵ,
Gúlin tógip,
Miywe salıp, túyme taqqan.
Qıs ta ketken,
Quslar kelip,
Kóldiń ishi boldı oyın,
Birin-biri quwıp oynap,
Júrgendeyin toylap toyın.

(N. Japaqov).

Sorawlar

1. Báhárdiń belgileri qanday?
2. Adamlar báhárde ne menen shuǵıllanadı?
3. Sizler báhárde ata-analarıńızǵa qanday jumislarda kómek beresiz?

Sózlík

báhár	- bahor	- весна	- көктем	- bahar
tábiyat	- tabiat	- природа	- табиғат	- tebigat
máwsim	- mavsum	- сезон	- маусым	- möwsüm
atız	- dala	- поле	- атыз	- atyz
nur	- nur	- луч	- нұр	- nur

112-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń mánilik ózgesheliklerine dıqqat awdarıń.

Mine **awıl** da uzaqlasıp artta qaldı. Bul jerden shıqqalı kún-tún jol júrdik. Azap shektik. Qum sapırıp atırǵan **qırlar**, mayda **taw jotaları** buldıraydı.

Jol shań. Qarsaq jortpas qalıńnan ne bir qıya **shóllerden** asıp óttik. Mashina taqırılıqta jel menen jarısqanday **zımıraydı**. Biraq ele sheti kórinbeydi.

Ele irkilmey júrip kiyatırmız. Toǵaydıń ortasında **tildey** góne jol sozılıp jatır. **Toǵaydıń** sheti joq, **jıńǵıllar**, **quwraylar** sıǵasıp tur.

Gáptiń pútin mazmunına baylanıslı sóylewshiniń is-háreketke hár qıylı qatnasların bildiretuǵın feyil sózler feyil meyilleri dep ataladı. Feyil meyilleri tórtke bólinedi: buyırq meyil, anıqlıq meyil, tilek meyil hám shárt meyil.

113-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazırń. Feyil sózlerdiń qanday mánidegi is-háreketti bildirip turǵanlıǵına dıqqat awdarıń.

1. Gárezsiz elimizdiń jáne de gúlleniwi ushın xızmet eteyik! 2. Bizler jolda gúrrińlesip kiyatırmız. 3. Gargıs alma, algıs al. 4. Kim islemese, sol tislemeydi. 5. Ájaǵam bıyl demalıda úyge kelgey.

Buyırq meyil buyırw, hámir etiw, talap etiw, shaqırq hám t.b. mánilerdegi is-háreketti bildiredi. *Mısalı:* Hárkim úyli-úylerine tarqassın. — Toqtap tur, — dedim Gúlaydıń shalǵayınan tartıp, — hesh jerge barmayıq.

114-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi buyırq mánisinde keltirip gáp qurap jazıń.

Kel, oqı, isle, yadla, sóyle, úyren, ayt, otır, búkle, qara, orınla, tapsır, ótker.

115-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Buyırq meyildi bildiretuǵın feyil sózlerdi tabıń.

Kópti qasıńnan qashırma,
Barındı joq dep jasırma,
Quwlıqtı qálep asırma,
Álpayım bolǵıl, balam.

Jetim kórseń qolındı ber,
Aǵa bolsa keynine er,
Óziń bultıyıp bolma sher,
Álpayım bolǵıl, balam.

(Berdaq)

Xabarlaw mánisindegi háreketti bildiretuǵın úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda túrlenetuǵın feyiller anıqlıq meyil dep ataladı. Anıqlıq meyildiń arnawlı qosımtası joq. Ol ótken, keler, házirgi máhál qosımtaları arqalı jasaladı. *Mısalı:* Men sabaq tayarlap atırman. Men «Qarlıǵash» jurnalın aldım. Men Nókiske baraman.

116-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Anıqlıq meyildi tawıp, qaysı máhálge tiyisli ekenligin túsindirıń.

Meniń anam muǵallım bolıp isleydi. Bıyl muǵallım bolǵanına jıgırma segiz jıl toladı. Anam óz kásibi menen maqtanış etedi. Hár jılı oqıtqan oqıwshıları kelip sálem beredi. Uzaq waqıt gúrrińlesedi. Anam oqıwshılarına ırza boladı. Oqıwshılarınıń ishinde muǵallım bolıp islep atırǵan-ları da bar.

Dos dep sıırıńdı aytpa,
Dostıńnıń da dostı bar.

Óziń bilseń, basqaǵa úyret.

(Naqıl)

§18. Báhár bayramları

Shárt, tilek hám maqset meyil

117-shınıǵıw. «Báhár bayramları» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Oyanıw hám jasarıw pasılı bolǵan báhár máwsimi basqa máwsimlerden nesi menen ajralıp turatuǵının bilesiz be? Álbette, bayramları menen.

Báhárdiń dáslepki ayı bolǵan mart kirip kelgen dáslepki kúnlerde ózi menen birge analarımızdıń bayramı bolǵan 8-mart bayramı kirip keledi. Biz bul bayramda analarımızdı, ustazlarımızdı, doslarımızdı, ájapa hám qarındaslarımızdı qutlıqlaymız, gúller usınamız.

Mart ayınıń ortalarında Shıǵıs xalıqları ushın Jańa jıl bayramı bolǵan «Nawrız» bayramı óziniń ayrıqsha ózgeshelikleri menen esik qaǵıp turadı. Bul bayramda xalıq seylge shıǵıp, átkónshekler ushadı, hár qıylı nawrızlıq gójeler, súmelekler, milliy taǵamlar pisiriledi. Hár qıylı xalıq oınları bolǵan qasharman, ılaq oınları oynaladı. May ayınıń dáslepki kúnderinde ótken ata-babalarımızdı húrmet penen eske alıwshı 9-may «Eslew hám qádirlew» kúni belgilenedi.

Ulıwma báhár máwsimi óziniń bayramlarǵa tolı pasıl bolıwı menen ajıralıp turadı.

116-shınıǵıw. «Nawrız kelgende» qosıǵın oqırń. Yadlap alırń.

NAWRÍZ KELGENDE

Sulıwlar dolanıp, ǵarrı jasarıp,
Janlı suwǵa lap-lap toladı arıq.
Ullı súwretshige tásiyin qalıp,
Dárya máwıj urar, Nawrız kelgende.

Tóbesi qarayıp tawlardıń biyik,
 Quyash biyhush jatqan zámindi súyip,
 Bir shoq sáhipjamal gúlden taj kiyip,
 Oyinga túsedı Nawrız kelgende.

Suwlar bul máháli turmaydı tınıp,
 Júzler bul máháli bolmaydı sınıp,
 Diyqan ata qúdiretine sıyınıp,
 Atızǵa jollanar Nawrız kelgende.

(K.Karimov)

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Báhár bayramlarınıń basqa pasıl bayramlarınan ózgesheligi nede?
2. Báhár bayramları tuwralı túsinigińizdi aytıp beriń.

Sózlik

bayram	- bayram	- праздник	- мейрам	- baýram
ájapa	- opa	- сестра	- апа, әпке	- ejeke
seyil	- sayr	- прогулка	- қыдыру	- seýil etmek
taǵam	- ovqat	- блюдо	- тамақ	- tagam
eslew	- eslash	- память	- естеу, еске алу	- ýatlama

119-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Feyil sózlerdiń mánilerine itibar beriń.

—Ata, bir nársege ashıydı janım,
 Gey bala jep bolmay taslaydı nanın!
 Sol nanı qaladı qula dalada.
 Ne ilaj kóriw kerek usı balaǵa?

—Tağı bir hádisti aytayın, ulım,
Nansız bolmaydı hesh sıqılıń-sınıń.
Nanğa tap, bir bala shala qaraptı,
Taslağan nanları dúzde jılaptı.

Nandı ol tağı da jeyjaq bolıptı.
Dasturqanğa sozıptı ol qos qolın.
Dasturqan qashıptı nan menen birge,
Barıp turğan eken júktiń ústine.

Alayın dese onıń jetpepti qolı.
Sol kúni ash bolıptı tap kúni boyı,
Bul jaǵdaydı apasına aytıptı,
Apası oǵan bir shapalaq tartıptı.

(S.Abbazov).

Shárt meyil is-hárekettiń isleniw yaki islenbew shártin bildiredi. *Mısalı*: Paxtanı erte ekseń utasań. Eńbek etseń emerseń.

Shárt meyil buyırıq meyillerge **-sa/-se** qosımtalarınıń qosılıwı arqalı jasaladı. Shárt meyil betlik qosımtasınıń II betinde, birlik hám kóplik sanlarda betlenedi. III bette arnawlı qosımtası bolmaydı: **bar-sam, bar-sań, bar-sa, bar-saq, bar-sańız, bar-sa** hám t.b.

120-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Shárt meyil feyiliniń mánisin ekinshi tiykarǵı máni menen salıstırıp túsindirirń.

1. Eger qız tabılmasa, balań qun tóleydi. (K.Sultanov)
2. Sol kúni Ómirbek kelse, ol xoja menen sóylesip otır eken. (T.Qayıpbergenov)
3. Anam bolsa edi, awılıma keter edim. (Aybek)
4. Qara bultlar qańǵıp júrip kúnniń júzin bassa, jer jáhán gewgim tartadı. (K.Sultanov).

121-shınıǵıw. Berilgen sózlerge gáp qurań. Mánilerin túsindiríń.

Aytayın, barsam edi, ashılsın, kómekleseysin, oqısam edi, kórgim keledi, áperse edi, kelse edi.

Tilek-ótinish, algıs mánilerin bildiretuǵın feyiller tilek meyil dep ataladı. Tilek meyil endi isleniwı tiyis isháreketti bildiredi. *Mısalı:* Janıwardı nede bolsa awılǵa **minip keteyin**. Men de **kómekleseysin**. Endigiden bilay túsimde de, ońımda da sizlerdi **kórmegeymen**.

Feyil túbirine tilek meyildiń **-ayın, -eyin, -yın, -yin** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı: **jaz-ayın, ayt-ayın, ket-eyin, sóyle-yin, oqı-yın, isle-yin** hám t.b.

122-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Tilek meyil mánisindegi feyil sózlerdiń astın sızır.

1. Dostıma bolǵan waqıyalardı aytayın. 2. Mámleketimiz bıyl paxta planın orınlaǵay. 3. Gúlzada qızımńıń baxtı ashılsın. 4. Bıyl universitetke oqıwǵa kirsem edi. 5. Muǵallımńıń aytqanlarınıń hámmesine tezirek túsingim keledi.

§19. Tuwılǵan jer — altın besik

Kelbetlik haqqında túsinik

123-shınıǵıw. «Tuwılǵan jer—altın besik» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Tuwılǵan awılım—gózzallıqlarǵa, shadlıqlarǵa tolǵan mákan. Sendegi ótken balalıǵım, shoqlıǵım bári-bári júregimde altın sıya menen jazılǵan.

Báhárdiń keliwi menen awılım jáne de ózgeredi. Tereklerdiń sulıw japıraqları, miywe aǵashlarınıń zeynińdi ashatuǵın gúlleri, jerdegi gilem kibi tóselgen kók shópler misli jánnetke usap ketedi. Ásirese diyqan babalarımızdıń, qolı gúl baǵmanlarımızdıń tikken nálleri úlken baǵ bolıp, onda sayraǵan búlbúllerdiń shoq namaları, átshóklerdiń, ópepeklerdiń, qarlıǵashlardıń jáne de hawa quslarınıń hawa da sharq urıp usıwları seniń kórkińe kórk qosadı. Japsalmalardaǵı máwjirep tolıp aǵıp atırǵan ılay suwlar, jerine tuqım sewip, bar ıqlasın jerge, tábiyatqa bergen márt diyqan jigitlerdiń islerin kórip, iske sát diyqanlarım, — degiń keledi. Sávlesin jerge tógip, tábiyattı jılıtqan quyashqa qarap, kewlińde ana tábiyatqa degen gózzallıq sezim oyanadı. Usınday báhar aylarında toǵayǵa barıp, ol jerdegi jabayı shóplerdiń búrtik shıǵarıwın tamashalaw, ana tábiyattıń ózi jaratqan sayamanlı terekleriniń astında taza hawada dem alǵanǵa ne jetedi. Qoyıw qara taldıń sayasındaǵı aǵash sıpada átkónshek terbetip, búlbúlge hawaz qosqan ananıń gózzal tulǵası seniń sulıwlıǵıńa jáne de kórk qosadı. Misli bir dúnyadaǵı jánnetseń, meniń awılım! (Q.J).

Sózlik

gózzallıq	- go'zallik	- красота	- әдемілік	- gözellik
búlbúl	- bulbul	- соловей	- áýláýl	- bilbil
qarlıǵash	- qaldirǵoch	- ласточка	- қарлығаш	- garlawaç
baǵman	- boǵbon	- садовник	- бағаан	- bagban
diyqan	- dehqon	- крестьянин	- диқан, егінші	- dayhan

124-shınıǵıw. Tekstti oqır. Mazmunın aytıp beriń.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍNÍN ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI

(1824—1878)

Ájiniyaz — qaraqalpaq ádebiyatınıń klas-sik shayı. Ziywar — onıń ádebiy laqabı. Ájiniyaz Moynaq rayonında tuwılǵan.

Ata-babaları balıqshılıq, ańshılıq hám diyqanshılıq penen kún kóretuǵın adamlar bolǵan. Ol jaslayınan-aq oqıwǵa berilgen, ziyrek bala bolıp ósken. Ájiniyaz Xiywa-da oqıp, úlken medireseni pitkerge. Shıǵıstıń ullı shayırları Nawayı, Ferdawsiy, Saadiy, Maqtumqulınıń shıǵarmaları me-nen jaqsı tanıs bolǵan. Ol arab, persi tillerin jaqsı bilgen. Shayırdıń «Ellerim

bardı», «Bardur», «Ayrılsa», «Kerek», «Bozataw» hám taǵı basqa shıǵarmaları bar.

Shayır Qazaqstanda bolıp, Molla Qojban degen baydıń úyinde qazaq balaların oqıtqan. Qaraqalpaqlar haqqında qızıqqan Qojbannıń sorawına juwap retinde «Ellerim bardı» qosıǵın jazadı. Usı qosıq arqalı shayır watandı, qaraqalpaq xalqın keńnen jırlaydı, tuwılıp ósken jerin maqtanış etedi.

125-shınıǵıw. Qosıqtı yadlań.

ELLERIM BARDÍ

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı.
Qáte shıqsa keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońirat atlı ellerim bardı.

Jaylawım — Úrgenish, arqası — teńiz,
Jawırını qaqpaptay malları semiz,

Ruqsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Qońırat ellerim bardı.

Tabıladı izlegenniń keregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi,
Quwları ǵazınıń pútin búyregi,
Dúnyanıń ańları kólimde bardı.

Ótirikti ıras etip aytpaǵan,
Bas ketse de tuwrı joldan qaytpaǵan,
Námáhrámdı hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

126-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qanday? qaysı? degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabıń hám mánilerin bilip alıń.

Beline buwǵan eki tilli, sarı qayıs jiptiktey bolıp tartıla buwılıptı. Onıń sózinde heshqanday jasırın sır jatpaytuǵın, bárin de aldına jaya salıp anıq, túsinikli juwap talap etetuǵın edi. Sol minezin kórsetip turǵanday, qoy kózi tunjırap kórinedi. Ayaǵında qıysıq taban, qonıshı jıltırawıq etigi bar, ol da ózine shap-shaq ǵana.

Zattıń sının, sıpatın, qásiyetin, kólemin, túr-túsin bil-diretuǵın sózler **kelbetlik** dep ataladı. Olar qanday? qaysı? degen sorawlarǵa juwap beredi. *Mısalı:* sulıw qız, qara boyaw, qattı aǵash, jaqsı adam, úlken qala, jeńil júk.

127-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń.

Kúshli, ájayıp, sulıw, ashshı, keń, maqtanshaq, bilimli, qorqaq, uzın, jeńil, jaman, qızıl.

128-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına kelbetlik sózlerdi qoyıp kóshirip jazırn. Olardıń zattırn qanday belgisin bilidirip turǵanlıǵın aytıp berirn.

1. Azanda erte turıp ... suwǵa juwrn. 2. ... hawada dem al. 3. ... kitaplar oqı. 4. ... tábiyatqa názer sal. 5. ... úkeńe járdem ber. 6. Jası ... adamlardı húrmetle. 7. Uzaqtan ... jaylar kórinedi.

Kerekli sózler: taza, biyik, kishi, qızıqlı, sulıw, úlken, salqın.

§20. Eski qalalar

Kelbetliktiń dárejeleri. Jay dáreje

129-shınıǵıw. «Eski qalalar» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Bizirń jawinger, diyqan, sharwa babalarımız biz keleshek áwladlarǵa ózinen sawlatlı qalalar, qorǵanlardı miyras etip qaldırǵan.

Qońırat, Shimbay, Xojeli, Shabbaz (házirgi Beruniy) Tórtkúl — «bes qala» atanǵan teberik mákanlar búgingi kúnde de óz rawajlanıw qádemlerin taslap atır. Qońırat — qaraqalpaqlardıń ruwlarınıń biriniń ataması bolıp, ol jerde sol ruwǵa tiyisli xalıq jasaǵanlıqtan usılay atalǵan bolsa, Shimbay ataması ańızlarda aytılwınsha, Shınıbay degen dáwletli adamnıń atı menen baylanıstırıladı. Tórtkúl ataması sol aymaqtırn átirapında tórt kól bolǵan bolıp, sol tiykarda onıń ataması kelip shıqqan. Álbette, bulardıń barlıǵı xalıq awzında júrgen ańızlar, ápsanalar bolıp esaplanadı.

Respublikamızda bunnan basqa da eski tariyxıy qalalar kóp. Aydosqala, Gúldirsın, Qırqqız, Qoyqırılǵanqala, Topıraqqala, Ayazqala, Tótkala, Kúyikqala, Jampıqqala, Gáwirqala, Haywanqala, Shılpıq hám basqa da tariyxıy qalalar búgingi kúnge shekem jetip kelgen.

130-shinig'w. Qosıqtı oqırn hám túsiniǵıńızdı aytıp berin.

TOPÍRAQQALA

Ellikqala elli hikmet aqtarıp,
Keldim ótmishińnen ziban ber maǵan.
Kewlim qalasınan láshker atlanıp.
Men hám biyik qorǵan bolayın saǵan.

Topıraǵıńdı mehir suwına qarıp.
Gerbishińdı árman menen órdiń be,
Ustań sheberligi qıldı qırq jarıp.
Dáwir ara arǵımaqtay jeldiń be?!...

Orta Aziyanıń Egipeti dep,
Bazılar tappay júr teńi-tayındı.
Ne qılsa da seni táriyiplewshi kóp,
Al men maqtanaman mákan jayım dep.

(M. Jumanazarova).

Sorawlar

1. Sizler jasap atırǵan jerde qanday tariyxıy qalalar bar?
2. Tekstte kórsetilgen tariyxıy orınlardan basqa qanday qalalar dı bilesiz?

Sózlik

tariyxıy	- tarixiy	- исторические	- тарихи	- taryhy
estelikler	- yodgorliklar	- памятники	- ескерткіштер	- ýadygärlik
ańız	- afsona	- миф	- аңыз	- rowayat
qorǵan	- qal'a	- крепость	- қорған	- goranmak
rawajlanıw	- rivojlanish	- развитие	- даму	- ösmek
aymaq	- hudud	- территория	- аймақ	- territoriya

131-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Zattırń jay belgisin bildiretuǵın sózlerdi tawıp, mánilerine itibar berirń.

Awqat taza hám sapalı bolıwı kerek. Máselen, taza biyday unınan, saw haywanlar góshinen paydalanıw kerek. Ol jaqsı pisirilgen bolıwı kerek. Ishimlik jeytuǵın awqatqa sáykes bolıwı tiyis. Awqattı ishteyirń alǵansha ǵana je. Zıyat awqat densawlıqqa zıyan. Awır miynetten keyin sút, balıq qusaǵan názik awqatlardı jewge bolmaydı. Sebebi, jumıstan keyin adam qızıp turǵanlıqtan awqatta oǵan qosılıp qızadı da, buzılıp ketedi. Denedegi qanı ıssı adamlar suwıq, salqın awqatlardan paydalanǵanı jaqsı. Awqatlardı bir-birine aralastırıp jewge bolmaydı.

Kelbetliktiń dáreje qosımtaları zattırń belgisin basqa bir zatqa salıstırıp yamasa zattırń jay belgisin arttırıp kórsetedi. Kelbetliktiń dárejeleri úsh túrli boladı: jay dáreje, salıstırıw dáreje hám arttırıw dáreje. *Mısalı:* Oqıwshılar **biyik** jaylardırń, **záwlim** qurılıslardıń qasınan ótti. Tájimurat bir túrli quwanışlılaw, ayrıqsha sezim menen aldınan ketken jańaǵı ǵarrınıń kelbetin kóz aldına keltirdi. Ol **júdá aqıllı**, tań qalarlıq, ashıq júzli, múlayım, **kútá házilkeshe**, súykimli, shaqqan bala edi.

132-shınıǵıw. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń mánilerin túsindirirń hám sorawların qoyırń.

1. **Kók-kóńbek** giyalardıń arasınan **jaǵımlı** samal esedi.
2. Balalar qolların kóterip, **kishkene** alaqanların samalǵa tuttı. 3. Attırń tuyaǵınan **sap-sarı** shań kóterildi. 4. **Jaqsı, aqıllı** adamlar menen dos boldım. 5. **Qara** bultlar aspanda kóship baratır. 6. Ol **ashıq minezli, jaydarı** jigit. 7. Jol boyında **úlken** terekler ósip tur.

Jay dáreje zattıń belgisin, túrin, túsin, sımbatın, t.b. hár qıylı belgilerin jay túrde túbir sóz yamasa dórendi sóz halında bildiredi. Kelbetliktiń jay dárejesi zattıń anıq belgisin kórsetedi: **úlken** jay, **aq** qaǵaz, **náhán** ilaqa, **jaqsı** adam, **kishkene** jay, **bilimli** oqıwshı, **er-inshek** bala hám t.b.

133-shınıǵıw. Berilgen jay dárejeni bildiretuǵın sózlerden kelbetliktiń arttırıw, salıstırıw dárejelerin jasap gáp qurań.

Biyik, jaqsı, kelte, qızıl, keń, aqıllı, kúshli, tawday, bilgish, qonaqshıl, álpayım, shıraylı.

§21. Súwretlew óneri dógereginde

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi

134-shınıǵıw. «Súwretlew óneri dógereginde» temasına baylanıslı gúrrinlesiw.

Alımlar Mısırda bunnan eki mıń jıl burın jasaǵan adamlardıń súwretin tapqan. Áyyemgi súwretshi bul portretlerdi aǵash taxtalarǵa jarqın boyawlarda ájayıp etip islegen.

Súwretshi kózi túsken barlıq nárseni sol qálpinde qaǵazǵa túsire bermeydi. Ol biziń kóz aldımızda turmıstıń gózzallıǵın onnan da beter ájayıp, sulıw etip súwretlewge tırısadı. Súwretshilik óneri degende súwretshiler tárepinen boyaw yamasa qálem menen aǵash, diywal yaki basqa qaǵaz, gezlemelerge islengen kórkem óner shıǵarması túsiniledi.

Súwretshilik ónerin iyelew ushın adamda eń dáslep qábilet bolıwı kerek. Bul ushın mekteplerde balanı soǵan baǵdarlawshı hár qıylı dógerekler boladı. Biziń mektebimizde de sonday dógerek islep tur. Oǵan bizlerdiń klasımızda kóplegen balalar—aǵza. Bizler eń dáslep qálem menen

qalay islesiw, aralıqtı ólshew sıyaqlı súwretshiliktiń dáslepki sırları menen tanısıp atırmız. Biziń ustazımız bul ónerge degen qızıǵıwshılıǵımızdı kem-kemnen arttırıp barmaqta.

133-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń.

RAFAELI DALAMNÍN

Sınıǵınday altınnıń,
Mineziń bar-aw qaraǵım.
Jalqaw yoshı xalqımnıń,
Rafaeli dalamnıń.

O dúnyada súwretke,
Jan beredi desedi.
Táńirim, biraq, álbette,
Gúnańdı keshedi.

Óytkeni sen ózińniń,
Salǵan súwretlerińe,
Nur juwırtıp kózińnen,
Jan bereseń tirińde...

(I. Yusupov).

Sorawlar

1. Súwretshilik degende neni túsinesiz?
2. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan súwretshilerinen kimlerdi bilesiz?

Sózlik

boyaw	- bo'yash	- краска, красить	- бояу	- bo'ʻayag
qálem	- qalam	- карандаш	- қалам	- galam
aralıq	- oraliq	- расстояние	- аралық	- aralyk
qızıǵıwshılıq	- qiziquv- chanlik	- интерес	- қызығу- шылық	- gyzyk- lanmak

BAQLAW JUMÍSÍ. TEST SÍNAWÍ

1. Juwaplardan feyil sózlerdi tabıń?

- A) Jaqsı, erte
- B) keldi, oqıdı
- C) ayttı, parta
- D) isledi, durıs

2. Bárekella, balam, **kóz-tilden saqlasın**, úp-úlken jigit bolıpsań. Astı sızılǵan sóz qaysı meyilde tur?

- A) anıqlıq
- B) buyırq
- C) shárt
- D) tilek

3. Berilgen sózlerden bolımsız feyillerdi tabıń.

- A) barǵan emes, oqımadı
- B) oqıǵan joq, ayttı
- C) kelmedi, soradı
- D) isledi, jazdı

4. Eger qız **tabılmasa**, balań qun tóleydi. Astı sızılǵan sóz qaysı meyilde tur?

- A) anıqlıq meyil
- B) buyırq meyil
- S) shárt meyil
- D) tilek meyil

5. Xabar mánili is-háreketti bildiretuǵın feyildiń meyilin tabıń?

- A) anıqlıq

- B) buyırıq
- C) shárt
- D) tilek

6. Tartım jalǵawlı sózdi tabıń.

- A) ustazım
- B) balaman
- C) mektepten
- D) oqıwshılar

7. Suwlar bul máháli turmaydı tınıp,
Júzler bul máháli bolmaydı sınıq,
Diyqan ata qúdiretine sıynıp,
Atızǵa jollanar Nawrız kelgende.
Qosıqtan úzindi kimge tiyisli?

- A) K.Karimov
- B) I.Yusupov
- C) S.Abbazov
- D) N.Japaqov

8. Bilgish bala, úlken jay, sulıw qız sóz dizbeklerindeki kelbetlik sózler qanday dárejeni bildirip tur?

- A) arttırıw
- B) salıstırıw
- C) jay
- D) páseytiw

9. Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı Ájiniyazdıń ádebiy laqabı kim?

- A) Saadiy

- B) Ayaziy
- C) Ziywar
- D) Berdaq

10. -ayıq -eyik qosımtaları arqalı feyildiń qaysı meyili jasaladı?

- A) tilek meyil
- B) anıqlıq meyil
- C) shárt meyil
- D) buyırıq meyil

§22. Jámiyetlik transportta

Kelbetliktiń arttırıw dárejesi

136-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerine itibar berıń.

1. Ol ana jerdiń **sup-sulıw** tábiyatın, **oǵada sulıw** siyrek gezlesetuǵın ańların birme-bir kóz aldınan ótkerdi.
 2. Adamlar da bıyl **kútá kewilli**. 3. Bul **oǵada úlken** quwanış boldı. 4. Ol búgin **júdá qızıqlı** waqıyalarǵa gezlesti.

Zattıń túr-túsin, kelbetin arttırıp kórsetetuǵın kelbetlik mánisine kelbetliktiń arttırıw dárejesi delinedi. Mısalı: Onıń kóz aldında sup-sulıw bolıp jaltıraǵan relsler sozılıp atır edi. Ol uyalǵanınan qıp-qızıl bolıp ketti. Ol oǵada sheber usta edi.

137-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Kelbetlik sózlerdi óz ana tilinizge awdarıń.

Gúller aylana dógerkke sulıw shıray, gózzal kelbet sıylan-
ğan báhardıń quyashlı kúnleri. Gúller xoshminayımlıqta ashı-
lıp, terekler jasil japıraq jamılğan. Ján-jaq jasil, tábiyat júdá
kórikli.

Usınday gúl kelbetli kúnlerdiń birinde qalanıń úlken
demalıs baǵınıń ortadaǵı kúnge shaǵılısqan tegis keń
gúzarında baqshanıń eki topar balaları qol uslasıp kele
berdi. Mehriban, balajanlı tárbiyashınıń birewi jas návsheler
aldında, ekinshisi birese ortada qaptallap júrese, birese iz
betke juwıradı.

138-shınıǵıw. Sáwbetti rollerge bólip oqırń.

— Keshirersiz, bul jerden Arqa avtovokzalǵa shekem
baratuǵın transport bar ma?

— Awa, bul jerden Arqa avtovokzalǵa shekem jónelisli
taksiler baradı.

— Neshinshi jónelisli taksı?

— 4-jónelisli taksı.

— Jóneliste «Isuzu» qatnay ma?

— Awa, 5-jónelisli «Isuzu» markalı avtobuslar «Taslaq» — «Qız-
ketken» elatı jónelisi boylap qatnap, Arqa avtovokzaldan
ótedi.

— Oǵan usı jerden minemen be?

— Awa, biraq joldıń arǵı tárepine ótip alǵan soń minesiz.

— Raxmet.

— Boladı. Jaqsı jetip alıń.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Jámiyetlik transportta júriw qaǵıydaların bilesiz be?
2. Jámiyetlik múlik degende neni túsinesiz?
3. Joqarıdaǵı sáwbetke qarap, ózleriniz sáwbet dúziń.

Sózlík

jámiyetlik	-jamoat	-обществен-	-қоғамдық	-jemgyýetlik
transport	transporti	ный транспорт	транспорт	transporty
jónelis	-yo'nalish	-маршрут	-бағдар	-ýöneliş
Arqa	-Shimol	-Север	-Арқа	-Demirgazyk
miniw	-minish	-залезать	-минү	-minmek
orin	-o'rin	-место	-орын	-orun

139-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń hám yadlań.

KIMDIKI DURÍS?

Bazar kúni há demey,
Toldı avtobus qaytadan.
Tiyisli orın tawıp alıp,
Otırdı tez hár adam.

Onıń kórkem, keń ishinde,
Ǵarrı menen jas ta bar.
Hámmeden jası kishi,
Qalbay, Polat dos ta bar.

Sonda avtobus basqışınan,
Kirip keldi bir ǵarrı.
Jetpislerge barıp qalǵan,
Shama menen jasları.

Ol jaylasıp otırmay-aq,
Júrdi avtobus ilgeri.
Biraq orın bermedi,
Balalardıń heshbiri.

Aqırında eki dostan,
Ǵarrı orın soradı.

Sonda Qalbay kóz alartıp,
Ǵarrıǵa tez qaradı.

—Kóreseń be, ǵarrı óziń,
Mına jazıw ne degen?
«Balalar ushın» dep qoyıptı,
Orın bizge berilgen.

Óz dostınıń bul sózine,
Ketti Polat qısınp.
—Keshir, ata!—dedi birden,
Oǵan orın usınp.

Biziń Qalbay bilmey atır,
Hám umıtqan húrmetti.
Bilip alǵan ójetlesiw,
Degen jaman ádetti.

(J. Dilmuratov).

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi

140-shınıǵıw. Tekstti oqır. Kelbetlik sózlerdiń mánilerine itibar berir.

Báhár. Qıstır qalıń kórpesi ashıldı. Aq túyedey shógip jatqan aqsha qarlar eridi. Keń dala kórkemlenip, kórgen kózdi ózine tarttı. Jasil mawıtı jamılǵan jerden juparday iyis ańqıydı.

Aspan áleminde aqshıl bultlar kórinde.

Báhár xabarshısı ǵazlar kiyatır. Báhár qarlıǵashı keldi. Aspan menen jer jadrap jaynap ketti. Báhár quyashı keń dalalı hasıl jerdi qushaǵın asha bawırına bastı. (J.A.)

Kelbetliktiń salıstırw dárejesi bir zattı ekinshi bir zatqa salıstırw arqalı onıń belgisiniń artıq yamasa kemligin bildiredi. Zattıń ápiwayı halındaǵı belgisin ekinshi zattıń belgisine salıstırw arqalı ańlatatuǵın mánisine **kelbetliktiń salıstırw dárejesi** delinedi. *Mısalı:* Kúndegige qaraǵanda búgin shópshekti **uzaǵıraq** jerden barıp terdi. Kún búgin **suwıqlaw**.

141-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına salıstırw dárejesiniń tiyisli qosımtaların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Onıń úyiniń aldında úlken... tóbeshik bar. 2. Aspanda aq... bultlar seyil etip júr. 3. Búgin olar kewilsiz... sálemlesti. 4. Men keshe bazardan kók... kóylek satıp aldım. 5. Asan Artıqqa qaraǵanda bilgish... edi. 6. Onıń júzi qorıqqanınan sur... túske endi.

142-shınıǵıw. Naqıllardı yadlań. Mánilerin túsindirip beriń.

1. Keńesli el azbas,
Keń kiyim tozbas.
2. Til bilgen—el bileđi.
3. Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı.
4. Piter istiń basına, jaqsı keler qasına.

§23. Nókisim

Sintaksis. Gáp aǵzaları. Gáptiń bas aǵzaları

143-shınıǵıw. «Nókisim» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Men Qarqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı Nókis qalasında jasayman.

Nókis ańızlarda ayılıwında «nu» — toǵız, «kes» — kisi degen sózlerden alınǵan. Ol júdá sulıw qala. Házir ol úlken qurılıs maydanına aylanǵan. Qalamız kósheleri keńeytilip, jańa jollar, kópirlər qurılmaqta, baǵlar jaratılmaqta. Kóshelerdiń eki boyına qatarlastırılıp, ájayıp daraqlar otırǵızılıp, álwan túrli gúller egilip atır.

Qalada boy tiklegen Joqarǵı Keńes imaratı, Úlke tanıw muzeyi, Berdaq milliy muzeyi, Oraylıq bank imaratları qalamız shırayına shıray qospaқта. Eslew hám qádirlew qıyabanı qayta rekonstrukciyalandı.

Nókiske hár kúni shet elli miymanlar keledi. Olar qalamızdıń shırayına qarap, elimizdeki qurılıs, abadanlastırır islerine minnetdar boladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Nókis qalası haqqında nelerdi bilesiz?
2. Nókiste qaysı xalıq wákılleri jasadı?
3. «Nókisim—maqтанışım» temasında óz ara gúrrińlesiń.

Sózlik

paytaxt	- poytaxt	- столица	- астана	- paýtagt
qurılıs	- qurilish	- стройка	- құрылыс	- gurluşyk
imarat	- imorat	- здание	- ғимарат	- ymarat
qiyaban	- hiyobon	- аллея	- саябағ	- hyýaban
abadan	- obodon	- благополучие	- абадан	- abadan

144-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń hám yadlań.

NÓKISIM

Táriypińdi bayan etsem Nókisim,
Taba almay sózdiń sulıw tókisin,
Qıyal jaǵısımdı buzar degishiń,
Nókisim, Nókisim, gózzal Nókisim.

Táriypińdi tap arıdan aǵızsam,
Ormanbet biy babam shalǵan qobızsań,
Sahrayı kewlime pitken baǵımsań,
Nókisim, Nókisim, gózzal Nókisim.

«Qaraqalpaq qayda mákanıń, jayıń»,
Dese házir meniń juwabım tayın,
Aral boyı ata miyras qut jayım,
Bas sháhárım óziń deymen, Nókisim.

Tırnaǵıńdı qalap tawdıń tasınan,
Sháhár qursaq qara tawdıń basınan,
Meniń kewlim yariy bermes usıǵan,
Nókisim, Nókisim, gózzal Nókisim.

(M. Jumanazarova).

145-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárıp penen berilgen sóz-
lerge tiyisli sorawların qoyıń.

Biziń apamńıń aytıwınsha, hárbir adamńıń atı ózine say boladı eken. Írasında da bul náirse duristay. Mısalı, biziń klasta Tazagúl tap-taza bolıp júrgendi táwir kóredi. Ústibasın, partasın, hátteki úyiniń átirapın dárwazasınıń sırtına shekem tap-taza etip qoyadı. Almagúl bolsa almanı jaqsı kóredi. Ájiniyaz qosıq oqıgandı, onı namağa salıp aytqandı táwir kóredi. Maman kim — haq, kim — nahaq ekenligin ayırıp aql aytıp otıradı.

Al, endi Miyrigúl hámmege miyirban, hámmege tek ǵana jaqsılıqtı baǵıshlaǵısı keledi.

Sintaksis sózi grek tilinen alınǵan bolıp dúziw, dúzilis degen mánini bildiredi.

Sintaksis — sózlerdiń, sóz dizbegi hám ǵáplerdiń óz ara baylanısıw nızamlılıqların úyretedi.

Gáp aǵzaları

146-shınıǵıw. Berilgen ǵáplerden ǵáp aǵzaların anıqlań hám sorawların qoyıń.

1. Súwretshilik jaqsı óner. 2. Súwenli kanalınıń suwı jazı boyı tolıp-tasıp aǵadı. 3. Oqıwshılar muzeyge barıwǵa asıqtı. 4. Ol da, men de bıyl tórtinshi klastı pitkergenbiz. 5. Aradan kóp waqıt ótti. 6. Onı barlıq adamlar húrmetleydi.

Gáp ishinde óz ara grammatikalıq baylanısqa túsip, ǵáp dúziwge qatnasqan tolıq mánili sózlerge **ǵáp aǵzaları** dep ataladı.

Gáp aǵzaları sintaksislik xızmeti boyınsha baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawısh bolıp bes túrge bólinedi. Gáp aǵzaları ǵáp dúziwdegi xızmetine qaray ǵáptiń **bas aǵzaları** hám ǵáptiń **ekinshi dárejeli aǵzaları** bolıp ekige bólinedi.

147-shinığıw. Tekstti kóshirip jazıń. Kimler? neler? ne qıldı? sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tawıp astın sızırń. Olardıń qaysı gáp aǵzası ekenligin anıqlań.

Kún shashırıp kiyatır, jerdiń betin basqan shıq kúnniń sáwlesi astında jılt-jılt etedi. Shıq penen jibisip turǵan jantaqlardı qoylar pıtırlatıp jey basladı. Qara nar da duwsıyına qaramay jantaqtı, aqsardı eki shaynap bir jutıp, gúrildetip ózi bolıp júripti. Shopanlar tayaqların beline uslap, sheberlep ısqırıp, qaplap jayılǵan qoydıń aldın orap júr. Qoydıń sońına ergen eshekтей kesik qulaq iytler, qoydıń aldı artın orap, ózlerinshe saqlıq etip júrgen sıyaqlı.

148-shinığıw. Oqırń. Baslawısh hám bayanlawıshlardıń sorawların qoyırń.

Bir waqıtları bir iyt qaptallasa berip, pát penen qozınıń quyırq betine atıldı. Qozı iyttan beter shápiklik etti. Aynala berip gelle taslap iyttiń qaq belinen bir dúkti. Iyt kúshli dákkige shıdamay uship ketti, pál-pállep barıp eki búklenip jerge jalp etti. Qańsılawı menen ol jatırǵan ornınan tura almay biraz jattı.

Qara qozı taǵı dúkpekshi bolıp keyin qaray basıp, pátli túrde iytke gelle tasladı. Qozınıń baylanǵan jibi kelte edi, iytke qaray oqtalǵanı menen shaqı jetpedi.

Baslawısh hám bayanlawısh gáptiń tiykarın quraydı. Sonlıqtan olar **bas aǵzalar** dep ataladı. *Mısalı:* Ol pitkerdi. Bizler qayttıq. Dawıl kúshli. Jol uzaq.

Gáptiń kim ya ne nárse haqqında ayılǵanın bildiretuǵın bas aǵzaǵa **baslawısh** delinedi. *Mısalı:* **Adam** bilim menen joqarıǵa kóteriledi.

149-shinığıw. Kóshirip jazırń. Baslawıshtıń astın bir, bayanlawıshtıń astın eki sızırń.

Nargiza birinshi ózbek klasında oqıydı. Feruza birinshi qaraqalpaq klasında oqıydı. Olar dos. Eki qız — bir-biri menen qońsı. Olar bir-birin júdá jaqsı kóredi. Bárháma birge oynaydı. Nargiza Feruzağa ózbek tilin úyretedi. Oğan kitaplar oqıp beredi. Birge qosıq yadlaydı.

Baslawıstırn is-háreketin, jańalıq xabarın bildiretuǵın bas aǵza **bayanlawısh** delinedi. *Mısalı:* Bıyl báhár erte **baslandı**. Biraq jawın-shashın **kóp boldı**. Sebepsiz kúlki — **biyádeplik belgisi**. Kún **salqın**.

150-shınıǵıw. Hárbir sózge tiyisli sózdi tawıp gáp qurań.

At	sayraydı
Búlbúl	kisneydi
Ǵarǵa	jawadı
Samal	ǵarqıldaydı
Jawın	esedi
Suw	úredi
Balıq	aǵadı
Qoraz	shaqıradı
Iyt	júzedi
Salamat	miyawlaydı
Pıshıq	oqıydı

151-shınıǵıw. Qara hárip benen berilgen baslawısh sózlerden paydalanıp gáp qurań. Olardı bir-biri menen salıstırıp sorawların qoyıń.

Jaz keldi. **Balalar** demalısqá shıqtı. **Olar** hárbir kúnin júdá qızıqlı ótkermekte. **Asan** menen **Maqset** birge oynadı. **Ekewi** kanalǵa qarmaq saladı. Kanalǵa shomıladı.

Til ósiriw

ǴARRÍ MENEN ÓGIZ

(ertek)

Burıńǵı waqıtta bir ǵarrı menen ógiz diyqansılıq etken. Ógiz ǵarrıǵa:

— Sende meniń haqım bar, sen maǵan kóp jábir ettiń,—depti.

Ǵarrı:

— Joq, saǵan jábir etpeymen, usı ekken diyqansılıǵıma jarı qılaman,—dep diyqan eginin egip boldı, suwǵardı, otadı, jıynadı, túyekledi, qırmanǵa ayırdı.

— Al ógiz jora, qırmandı ekige bóldim, qálegenıńdi al,—depti ǵarrı. Ógiz dange bir qarap, sabanǵa bir qarap nápsine kúshi jetpey, kóbirek kórip,—sabandı alaman,—dedi. Ǵarrı qálegenin berdi. Ógiz sabanǵa toyıp alıp, sol jerde jatıp qaldı. Ǵarrı dánímdi úyge aparayın, dep qapqa ketti. Usı waqıtta ógiz sabanǵa toyıp jatıp oylandı: Bunıń sabanı mazalı ma eken, ya dani mazalı ma eken,—dep ógiz dánnen de asadı. Dán qattı mazalı eken. Sabannıń dámi joq eken. Sol waqıtta qabın alıp ǵarrı úyinen jetip keldi.

— Bul ne qılǵanıń, jora, wádeni buzıp, qırmanǵa awız salǵanıń?—dedi ǵarrı ógizge.

— Way, áttegene-ay, dán mazalı eken, sabannıń dámi joq eken,—depti ókingen ógiz.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Ertekti dawıslap oqıń.
2. Ertektiń mazmunın aytıp berıń.
3. Ertektiń mazmunınan kelip shıǵıp ózińizshe juwmaq shıǵarıń.

Elimizdiń belgili adamları

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları. Anıqlawısh

152-shınıǵıw. «Elimizdiń belgili adamları» temasına baylanıslı gúrrińlesiw.

Abu Rayxan Muhammed ibn Axmet al Beruniy 973-jılı 4-sentyabrde áyyemgi Xorezmniń eski qalalarınń biri Kat qalasında, házirgi Qaraqalpaqstannıń Beruniy qalasında tuwıldı. Orta Aziyanıń enciklopedist alımı Beruniy jarlı shańaraqta tuwılǵan. Ol jas waqtınan baslap-aq hár túrli ilimlerge qızıqtı. Bolajaq ilimpaz ómir súrgen sol bir dáwirde Xorezm — Orta hám Jaqın Shıǵıstıń eń iri ilimiy-mádeniy orayı edi. Sebebi biz turǵan usı diyar erte dáwirlerden baslap-aq úlken ilim oraylarınń biri bolıp, bul jerde belgili matematik, astronom Abu Nasr ibn Irak Mansur da oqıydı.

Onıń járdeminde Beruniy áyyemgi greklerdiń klassik ilimleri menen tanıadı. Oǵan qosa arab, grek, parsı hám ertedegi evrey tillerin úyrenip aladı. Onıń dúnyaǵa atınıń tarqalıwına Ibn Sina, astronom hám filosof Abu sall Isa al-Mashxiydiń járdemi de kóp tiygen. Beruniy usı alımlardan oqıp, bilim alıwı nátiyjesinde on jeti jasında-aq Katte astronomıyalıq mektep shólkemlestiredi. Nátiyjede ol 994-jılı yaǵnıy jigirma bir jasında Ekliptika tegisliginiń ekvatorǵa qaray awısıwınıń kólemin ólshep kórsetti. Eń birinshi mártebe dúnyada globustı oylap taptı. Jerdiń óz átirapında shar tárizinde aylanıwın dálilledi. Danışpan alım 1048-jılı 11-dekabrde Awǵanstanıń Ğazna qalasında qaytıw boldı.

Beruniy Orta Aziya xalıqları arasında ǵana emes, pútkil dúnya iliminde óziniń aldınǵı oy-pikirleri menen jetekshilik

xızmet atqaradı. Tálim-tárbiya tarawında jańa túsinikler júzege keldi. Adamgershilikke ayırıqsha húrmet penen qaradı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekstti oqıp mazmunın sóylep beriń.
2. Abu Rayxan Muhammed ibn Axmet al Beruniy qay jerde, qashan tuwıldı?
3. Ol neni oylap taptı?

Sózlik

adamger-shilik	- odamgar-chilik	- человек-ность	- адамгер-шілік	- adam-karçilik
alim	- olim	- ученый	- ғалым	- alym
ilim	- ilm	- наука	- ғылым	- ylym
Jer	- Er	- Земля	- Жер	- Er
danışpan	- donishmand	- мудрец	- данышпан	- dana
húrmet	- hurmat	- почет	- құрмет	- hormat

153-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Túsinigińizdi aytıp beriń.

ERNAZAR ALAKÓZDIŇ GÚRESI

Ernazar alakóz jas waqıtlarınan-aq kútá qarıwlı, iri deneli, jawırını qaqpıqtay alakóz jigıt bolǵan. Ol gúreske shıqqanda ózi menen gúresken palwandı tikke qol ushına kóterip, jerge qaq jawırınan túsiredi eken.

Xiywa xanı úlken toy bergen. Qaraqalpaqtıń biyi usı toyǵa óziniń at qosshısı esabınan Ernazardı ertip ketken.

Toyda palwanlardıń gúreske shıǵıwına ruqsat etilgen. Xanniń palwanı ortaǵa shıǵıp, gúreske shıqqan palwanlardı jıǵa bergen. Gúrestiń úshinshi kúni xanniń palwanı menen gúreske shıǵatuǵın adam tabılmaıdı.

Ernazar alakóz xan palwanı menen gúresiwdi árman etedi. Ol jalınıp qoymaǵannan keyin biy ruqsat beredi.

Ernazar ortağa shıǵadı. Xan palwanı qáhárlenip Ernazardı ilaqtırıp jibermekshi boladı, biraq kúshi jetpeydi. Ernazar xannıń palwanın qol ushına kóterip, jıynalıp turǵan xalıqtıń aldınan bir aylanadı hám onı xannıń aldına aparıp, shalqasınan túsiredi.

(“Jetkinshek” gazetasınan).

Sózlik

qariwlı	- kuchli	- сильный	- қарулы	- güýçli
palwan	- polvon	- борец	- балуан	- pälwan
xan	- xon	- хан	- хан	- han
gúresiw	- kurashmoq	- бороться	- күресу	- göreşmek
qáhárleniw	- g’azablanmoq	- гневаться	- ызалану (ашулану)	- gaharlanmak
xalıq	- xalq	- народ	- халық	- halk

154-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáplerdegi anıqlawıshtı tawıp, olardıń sorawların qoyıń.

... Ol juwılǵan aq kóylek kiyip, aq jawlıq jamılıp alǵan edi. Sırılǵan qara beshpentiniń sırtınan aq belbew oraǵan bir kempir, atızdıń ortasındaǵı soqpaq penen áste-aqırın ketip baratır. Dógerekte heshkim kórinbeydi. Jazdıń da qızıǵı ótip ketti. Atızlar bosap qalǵanlıqtan, adamlardıń ǵawırlısı da esitilmeydi. Mashinalar da ulı-tasırılı bolıp jollardı shańǵıtqandı qoydı. Alista gáwdiyip júretuǵın kombaynlar da kórindeydi. Atızlarǵa ele mallar jayıлмаған edi.

(Sh.Aytmatovtan úzindi)

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları kóbinese bas aǵzalardı yamasa ózinen basqa ekinshi dárejeli aǵzalardı tolıqtırıp, túsindirip keledi. Ekinshi dárejeli aǵzalar anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawısh bolıp úshke bólinedi.

155-shınıǵıw. Zattıń belgisin bildiretuǵın sózlerdi sorawlarına qarap kórsetiń. Qara háríp penen jazılǵan sózler anıqlawıshlar.

1. Aydos sonday **uqıplı** bala. 2. Úkem **úshinshi** klassta oqıydı. 3. Báhárdiń **jaǵımlı** samalın-ay! 4. Dalalar **jasıl** lipasqa bólenip kiyatır. 5. Hámme jerde **qızǵın** miynet. 6. **Búgingi** isti erteńge qaldırma.

Zat hám zatlıq mánidegi sózdiń sın-sıpatın, sapası hám menshikleniwin bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa **anıqlawısh** delinedi. **Qanday? qaysı? kimniń? neniń? qaydaǵı? qashan? neshe? neshinshi?** degen sorawlarǵa juwap beredi. *Mısalı:* 1. **Kúnniń** (neniń?) sáwlesi **altın** (qanday?) nurın shashtı. 2. **Keshki** (qaysı?) saǵım jiyekti orap aldı. 3. Bizler jolda **toǵaydaǵı** (qayerdegi?) awılǵa qayırıldıq. 4. Kún awǵansha **on segiz** (qansha?) bala jıynaldı.

154-shınıǵıw. Berilgen sózlerden gáp dúziń. Anıqlawıshtıń astın sızıń.

1. Qızıl, sarı, kók, aldıq, qálemler.
2. Mektep, úlken, jaqında, salındı.
3. Ádebiy keshe, keshe, boldı, mektepte.

155-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına berilgen sózlerden tiyislinen qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

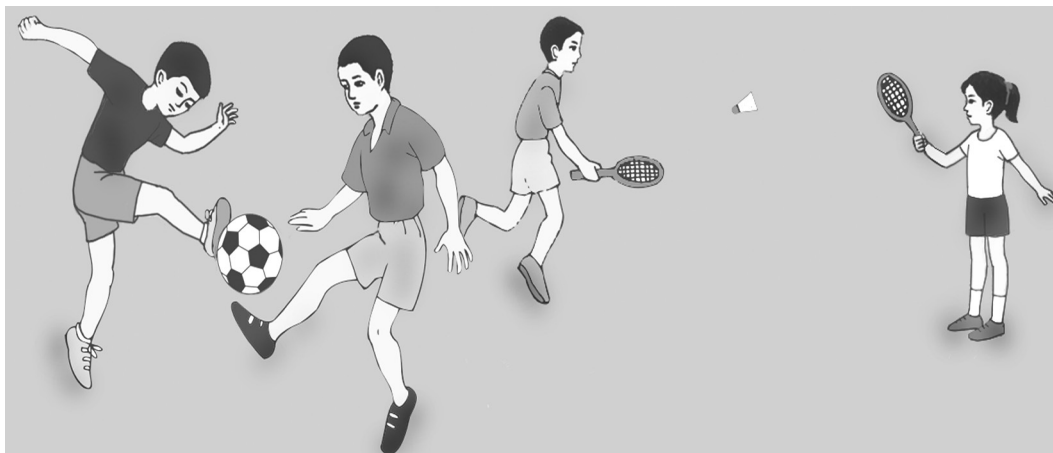
1. Maqset ... bala. 2. Biziń awıldırn ortasında ... baǵ bar. 3. Qala orayına ... miymanxana salındı. 4. Úyde ... pıshaq bar. 5. Awlımızda ... jerler kóp.

Kerekli sózler: ótkir, kúshli, ónimli, kishkene, kóp etajlı.

§25. Sport oyunları

Tolıqlawısh haqqında túsinik

158-shınıǵıw. «Sport oyunları» temasına baylanıslı gúrrińle-siw.

Balıǵında hámme túrli oyınlardı oynaydı. «Jasırınbaq», «Aq terek pe, kók terek», «Qasharman» hám t.b. Olardı sanap tawsa almaysań.

Men de kishkeneligimde sol oyınlardı oynadım. Endi bolsa futboldı jaqsı kóremen. Jetti jasımda ákem meni «Turan» stadionına alıp bardı. Sol waqıtta trenerim Artıq aǵa:—«Sennen jaqsı futbolshı shıǵadı»,—degen edi. Mine úsh jıldan berli usı sport túri menen shuǵıllanaman. Bul oynnıń maǵan unaǵan tárepi, bul komandalıq oyun, yaǵnıy sheriklik oyun. Sherikleriń, doslarıń bir-birin túsinisse ǵana jaqsı nátiyjege erise alasań. Bul náirse doslıq, bir-birewge húrmet túsiniklerin qalıplestiredi.

Men jáne tennis, boks, gúres, júziw, basketbol hám shaxmattı da jaqsı kóremen.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Sporttıń qanday túri menen shuǵıllanasız?
2. Kósheńizdiń balaları menen qanday oýınlar oynaysız?
3. «Sport—salamatlıq girewi» temasında óz ara sáwbetlesıń.

Sózlik

oýın	- óyin	- игра	- ойын	- oyun
nátiye	- natija	- результат	- нәтиже	- netije
balalıq	- bolalik	- детство	- балалық	- cagalyk
húrmet	- hurmat	- уважение	- құрмет	- hormat
doslıq	- dóstlik	- дружба	- достық	- dostluk

159-shınıǵıw. Gúrrińnen úzindini oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

SUM BALA

(úzindi)

... Uzun kósheniń oń hám shep tárepindegi páslew tar kóshelerde ul hám qız balalar jıynalıp, hár qıylı oýınlar oynaymız. «Gúres», «Batpan-batpan», «Aq terek pe, kók terek», «Mindi-mindi», «Urı keldi», «Jasırınbaq», t.b. oýınlarımız bar.

Bulardıń hámmesi túngi oýınlar. Kúndizgi oýınlarımız basqasha: hár qıylı asıq oýını, jańǵaq oýını, top oýını, oq jay atıw, jalańash júriw, at jarısı hám t.b. Ulıwma bizler ya túnde bolıp, ya kúndiz bolıp oýınnan sharshamas edik...

Ata-analarımızdıń kópshiligi mayda kásipler: qarawıl, jallanba xızmetshi, suw basıwshı, atbaǵar, júk tasıwshı, kepshik hám dáp qaplaytuǵın, arqan esetuǵın, ayaq kiyim ońlaytuǵın hám t.b. ónerler menen shuǵıllanatuǵın edi. Olardıń ónerlerin islew, yamasa qasında kómekshi bolıp júriw

bizlerdiń qolımızdan kelmeytuǵın edi... «Azannan keshke shekem kósheni shańǵıtıp, hámmeniń janına tiyip, ǵargıs esitip, tayaq jep, gezip júretuǵın, bir topar jumıssız biyzar balalarmız. Qorǵasın quyılǵan reńli bir sasıq, yamasa ustalar qırıp bergen ushqırılı saqa, yaki jańǵaq saqa hesh bolmasa bir saattıń qaqpası bizlerdiń úlken baylıǵımız bolıp esaplanadı».

Ramazan ayında oyınıımızdıń túrleri jáne de kóbeyip ketedi. Kesh bolıwdan kósheme-kóshe, esikpe-esik júrip yaramazan aytamız. Namazshamnan sáhárlikke shekem meshitpe-meshit júrip, ǵarrılardıń qiráátlerin esitemiz. Ásirese aydıń ashıq aqshamları júdá ráhátlenip oynaymız. Jaz, gúz hám báhár máwsimlerinde geypara kóshelerde jumsaq may topıraq bolǵanlıqtan oyınlarımız júdá kewilli óter edi. Qıs kúnleri bolsa, kósheler ılay, batpaq bolǵanlıqtan keń maydanshalarda yamasa bastırmalardıń astında oynaymız. Hár kóshege sháhár baslıǵı tárepinen bir panıs shıra berilgen, Onı hár kúni keshte may quyıp jaǵıp, kúndiz óshirip morjasın tazalap júretuǵın adamları boladı. Onı shırashı dep ataytuǵın edi. Bul kóshe panıslarınıń jarıǵı onsha jaqsı emes. Uzaqtan qaraǵan kisige qarańǵıdaǵı pıshıqtıń bir kózine usap, jıltırıp kórinedi. Shetine tas tóselgen tas kóshelerden ketip baratırǵan jolawshılarǵa uzaqtan «Men bar» degendey qızǵısh shuǵla kórsetedi, jarıq bermeydi.

Bul shıralardıń astında oynap bolar ma edi? Úlken adamlar da quptandı oqır-oqımaстан saat jeti-segizlerde-aq úylerine kirip ketedi. Kóshede basqa heshbir jan kórinbeydi, tek jasırınbaq oynap júrgen bizler qalamız. Qullası, oyınıımız kóp: «Qusım bası» oyının kóreyik: balalar eki toparǵa bólinip, olardıń ishinen ekewi anabası boladı. Olar bir tawardı qusqa usatıp túyedi. Hár eki bala bir-birine sıbırласıp, bir qustıń atın jasıradı. Balıqshı qus pa, qumırı ma, iytelgi me, qırǵıy ma, mıyqı ma áytewir bir qustıń atın jasıradı. Keyin balalarǵa tawardan soǵılǵan qustı kórsetip:

—Qusımńıń bası usınsha, dene-penesi menen.

—Mine, bunsha, tabıń newe?—dep soraw beredi. Balalar juwap beriwge asıǵıp:

—Shay qus pa?—desedi.

—Joq, taba almadıńız,—dep juwap beredi anabasılarımız.

—Tawıq.

—Joq, tabalmadıńız.

—Qasqaldaq.

—Joq, tabalmadıńız.

—Úki.

—Taptıńız, taptıńız, dep anabasılar juwap beredi.

Sol payıtta tapqan tárep, tabalmaǵan tárepten balaların birew-birewden minip aladı. «Shap eshegim» dep, belgilengen jayǵa shekem minip baradı. Sol jerge barganda, anabasılarǵa balalardıń birewi: «Atlı ma ya jayaw ma»—dep soraw beredi, balalardıń birewi. Eger anabası: «Astı-ústine»—dep belgi berse, mingenler túsip, minbegenler olarǵa minip aladı. Mınaday qosıqlar aytıladı:

Xum-xum háziretli xum,
Omaralı xan Mádalibek,
Mádalibektiń zamanında,
Boldı wah-ha!
Boldı wah-ha!

«Jalańash júris» degen oyınımız da jaqsı oyın. Eki toppını shekemizge baylap, attıń qulaǵına usatıp, artqı eteklerimizdi túyip quyırq qılıp, hár túrli aralıqqa kim ozarǵa juwırısamız. Bizlerdiń oyınlarımız «Tikenlimazar», «Qaratas», «Jalańqarı», «Almazar», «Diywanbegi», «Qorǵanastı» jáne t.b. máhállelerdiń arası menen shama menen úsh shaqırımday aralıqta juwırısamız. Ozıp aldın kelgen balalarǵa: «qol shappatlaw», «áy, bárekella» aytılıp húrmet kórsetiledi. Ekinshi jarısqa shekem, olar oyın jeńimpazı bolıp júre beredi... Men

Hasanbay mollada oqidım. Ol bizlerdi «Áptiyek»ten emes, «Ustodiavvoli» kitabınan oqıtıp, tez sawatımızdı ashtı.

Máhálledegi meniń doslarım: Aman, Obid, Bit Obit, Turabay, Yoldash, Husni, Solih, Abdulla, Polatxoja, Miraziz, t.b. boldı.

Bir kúni hámmemiz jámlesip palaw asıwǵa kelistik. Masa-vur atalıqtıń aqlıǵı Omanbiydiń ulı Husnibiy aspaz bolatuǵın boldı. Qazan, shómish, duz, burish, suw qalǵan basqa zatlardı sol usılda bóldik. Gúrish penen geshir Yuldashtan, gósh Abdulladan, may mennen. Qalǵan-qutqan nárseler Polatxoja sumnan pitetuǵın boldı. Hámmе hár tárepke tarap kettik. Men de may ákeliw ushın úyge kettim. Apam jer tandırǵa ot jaǵıp, qabaq somsa jabıw hálekshiliginde edi. Biziń ruwzigershiliktiń mayda-shúydeleri úydiń arqa betindegi uzın ójirede bolatuǵın edi. Áywanda ortanshı qarındasım kishi úkemdi jubatıp otırǵan edi. Onıń janınan ójirege kiriwdiń ebin taba almadım, bir hiyle islew kerek boldı.

—Shapaǵ,—dedim oǵan.

—Úlken tobrıń qay jerde?

—Quwırshaqlarımınń aldında, ne qıldı?

—Ol jerde joq ǵoy.

—Há ... ólgir sen alǵan shıǵarsań, bereseń be?!

Men ırjıyıp tura berdim. Ol jubatıp otırǵan úkemdi qoya berdi de, quwırshaqlarınń aldına ketti. Men lip etip, ójirege kirdim de, may qatıp turǵan ıdistan keregimdi oyıp aldım. Maydı bir qaǵazǵa orap, ıshqırıma qıstırdım. Ol jerden shıǵıp otınxanaǵa bardım. Kúl reń tawıǵım kúnde belgili orınǵa barıp máyek tuwar edi. Tawıǵım jatır eken. Áste barıp qanatın kóterip qarasam, álleqashan máyek tuwǵan eken, lekin analıq mehir menen máyektiń ústinde jatır eken. Máyeklerdi áste aldım. Tawıq ǵoqaqlap qashtı.

Joldaslarıma jaqsı kóriniw ushın ayılmaǵan bolsa da maydıń janına máyekti de qosıp aparıwdı ózime maqul

kórdim. Biraq kóshege shıǵıp kete almadım. Asxana jol ústine jaqın bolǵanlıqtan apam kórip qaldı.

— Hay júwernemek, taǵı kóshege me? Berman kel, ottı jónlestirip jaǵıp jiber, tútin kózimdi soqır qıla jazladı. Ilajsız qaldım, máyekti qalpaqshama salıp, basıma kiyip aldım da asxanaǵa kirdim. Apam baqıra basladı. Men tınısh ǵana aytqanın islep, oshaqtırn aldında otırıp, ottı jaǵa basladım. Men bilmegen ekenmen ottırn ısıwı menen beldemege qıstırıp qoyǵan may erip sorǵalap aǵıp tur eken. Apam qolındaǵı qamır jayıp otırǵan oqlaw menen basıma áste ǵana urıp jiberdi. Qalpaqtırn ishindegi máyek shılparshın bolıp sınıp, onırn aǵıwızı menen sarıwızı aralasıp bet awzımnan sorǵalap aǵıp ketti. Apam: «Bala biysharanırn basın jarıp, miyin aǵızıp jiberdim be» dep lal bolıp qaldı. Men bolsam, urlıǵım ashılıp qalǵanına bir jaǵınan qorqıp, bir jaǵınan uyalǵanımnan kóshege shıǵa qashtım. May aǵıp ketken, máyek sınǵan, palawshı joralarımınırn aldına barıwdan da, heshqanday máni shıqpas edi. Úyge qayıp keliw de múshkil, ne qılıw kerek, qay jerge barıw kerek?! Oylap-oylap taptım. Jabanda bir ájapam bar edi. Soǵan baraman. Ózi biyperzent. Ózi de, kúyewi de meni júdá jaqsı kóredi. Olardıń úyinde kisi zerikpeydi de. Bala-shaǵaları bolmaǵanlıqtan úyleri de bizikine uqsas toz topalań emes, jıynaqlı, úyinde hámme nárese bar. Ájapam menen jezdem meni erkeletip qarsı aldı.

— Kel-kel boyırnan aylanıp keteyin, seni qaysı samal alıp keldi, aǵam tirilip keldi me, házir ǵana qabaǵım tartıp tur edi,— dedi ájapam. Olar meni quwanısıp qarsı aldı.

— Háy, bárekella, azamat, neshe kúnnen beri seni oylap júr edim, áytewir jaqsılıqqa kórindiń. Sen keler ekenseń dá bárekella,— dedi jezdem...

(Ǵ. Ǵulam)

Sózlik

balalıq	- bolalik	- детство	- балалық	- çagalyk
erisiw	- erishish	- достигать	- ерісу	- yetiçmek
shuğullanıw	- shuğullanish	- заниматься	- шұғылдану	- meşgul bolmak
doslıq	- do'stlik	- дружба	- достық	- dostluk

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Burın balalar qanday oyun oynağan?
2. Sizler sol oyınlarǵıń qaysı túrlerin oynaysız?
3. Sum balanıń háreketlerine ózlerińiz qalay qaraysız?

160-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

SHAŃĠALAQ

Balalarına anası qárelı satıp aldı. Qárelı tarelkada edi. Vanya burın qárelini jep kórgen joq. Ol qárelini aylan-shıqlap iyiskep kórdi. Qáreliden jegisi keldi. Adam joqta Vanya qáreliniń birewin alıp jedi. Awqat aldında qarasaq, bir qárelı kemis. Onı anası sezıp, atasına ayttı.

Awqat waqtında atası soradı:

—Balalarım, birewińiz bir qárelini jedińiz be? Hámmesi: «Joq» — dedi.

—Joq, men jemedim,—dedi Vanya qızarıp.

—Qáreliniń shańǵalaǵı bar, kim shańǵalaǵın jutsa, ol bir kúnnen óledi. Men sonnan qorqaman,—dedi atası.

Vanyanıń túsi buzılıp:

—Joq, men shańǵalaǵın sırtqa tasladım,—dedi. Hámme kúlip jiberdi. Vanya jılap qoya berdi.

(L. Tolstoy).

Tapsırma: Tekstten tolıqlawısh sózlerdi tabıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Is-háreketti zatlıq mánide túsindiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa **tolıqlawısh** delinedi. Tolıqlawısh **kimdi? neni? kimde? nede? kimnen? neden? kimgе? nege? kim menen? ne menen? kim haqqında? ne haqqında? kimler ushın?** degen sorawlarǵa juwap beredi. *Mısalı:* **Shopanlarǵa** oǵada qolaylı sharayat jaratıldı. **Aspandı** tunjıraǵan bult bastı. Bizin úyde **jolawshılar ushın** hámmesi tayar bolǵan edi. Ol **Ótemurat penen** birge oqıydı.

161-shınıǵıw. Kóp noqattın ornına kerekli qosımtalardı qoyıp, kóshirip jazıń. Tolıqlawısh sózlerdi tawıp, astın sizin.

1. Jámila qosıq... jaqsı aytadı. 2. Qurbanbay Azat... keldi. 3. Paxta... gezleme islenedi. 4. Taxir Tashkentli dostı Abdulla... xat aldı. 5. Jurnal... qızıqlı gúrrińler kóp. 6. Kitap Tursınbay... edi. 7. Shınıǵıw... mektepten keliwden jazıp boldım. 8. Muǵallım taxta... Dilbar... shaqırdı.

162-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Tolıqlawıshlardın sorawların qoyıp, qaysı aǵza menen baylanısıp turǵanın bilip alıń.

1. Asan ertek kitaplardı jaqsı kóredi. 2. Hár bir ertekti dıqqat penen oqıydı. 3. Onın mazmunına ózinshe máni berip otıradı. 4. Búgin oqıǵan ertegi júdá qızıq eken. 5. Onın mazmunın sabaq waqtında doslarına sóylep berdi. 6. Muǵallım hámme oqıwshılarǵa ertek oqıw kerek ekenligin ayttı.

163-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi tolıqlawısh xızmetinde qollanıp gáp qurań.

Muǵallım haqqında, oqıwshılardı, kitapların, shayırlar menen, kiyimlerin, sport oyunların, ata-analarımız haqqında, sizler ushın.

§26. Jazgi demalis

PÍSIQLAWÍSH HAQQÍDA TÚSINIK

164-shinigiw. «Jazgi demalis» temasına baylanisli gúrrińlesiw.

Há demey jazgi demalis baslanadı. Demalis jaqsı ǵoy.

Usı jılı men demalistı awılda, atamnıń úyinde ótkermekshimen. Ol jerde dárya bar. Men shomılıwdı, balıq uslawdı jaqsı kóremen.

Awılda atamnıń miyweli baǵı bar. Onda hár túrli miywe aǵashları ósip tur. Jazı menen qálegen miywelerińdi jewge boladı.

Avgust ayında ákem miynet demalısı menen Tashkent qalasına baradı. Meni ózi menen birge alıp ketiwdi wáde etti.

Úyge qaytqannan soń jańa oqıw jılına tayarlıq kóremen. Mektep bazarına bariwim kerek. Qala berse, jazda orın-lawǵa oqıtıwshımız tapsırmalar bergen. Olardı puqta orın-lawım kerek.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Jazǵı demalistı qalay ótkermekshisiz?
2. Demalista qay jerlerge qıdırasız?
3. «Jazǵı demalı» temasında kishi kólemde gúrriń jazıń.

Sózlik

demalı	- tátil	- каникул	- демалыс	- dem alyş
dárya	- daryo	- река	- өзен	- derýa
shomılıw	- cho'milmoq	- купаться	- шомылу	- suwa
miynet	- mehnat	- трудовой	- еңбек	- düçmek
demalı	- tátili	- отпуск	- демалысы	- zähmet
oqıw jılı	- o'quv yili	- учебный год	- оқу жылы	- dem alyşy
				- okuw ýyly

165-shınıǵıw. Qosıqtı oqırn hám yadlap alıń.

BIZIŇ LAGER

Lagerdiń keń aymaǵı,
Qalıń toǵay arası,
Jelbireydi bayraǵı,
Kózdi tartar jarasıp.

Kún qızǵanda qanshama,
Shomılamız kóline.
Tereń emes onshama,
Suwı keler belıńe.

Bir-birewdi quwalap,
Suw serpemiz qattıraq.
Kóldiń shetin jaǵalap,
Juwıramız shapqılap.

Suwda júzip oynaymız,
Barlıq qızıq lagerde.
Kewil tolıp jaynaymız,
Bunday shadlı ómirde.

(X. Saparov).

166-shınıǵıw. Qawıstaǵı sorawlardıń qaysı sózge qoyılatuǵının aytır. Qara hárip penen berilgen sózler pısıqlawısh xızmetinde tur.

1. Anam **Tórtkúlde** (qayda?) turadı. 2. Úkem kitaptı **júritip** (qalay?) oqıydı. 3. Men **qaraqalpaqsha** (qalay?) sóyley alaman. 4. Shaqırǵan jerge **burın** (qashan?) bar. 5. **Keshe** (qashan?) bizler **kinoǵa** (qayda?) bardıq.

Pısıqlawısh is-hárekettiń hal-jaǵdayın, waqtın, ornın, sın-sıpatın, mólsherin, sebep-maqsetin bildiredi. Olar **qayda? qaydan? qayerde? qashan? qalay? qáytip? qansha? qansha ret? ne sebepten? nelikten? ne sebep? ne maqset penen? nege? ne ushın? ne qılsa? ne qılsań? ne qılsa da? ne qılǵan menen?**, t.b. sorawlarǵa juwap beredi. *Mısalı:* Keshe (qashan?) usı fermaǵa (qayda?) keldim. Quyash kem-kemnen (qalay?) qızara basladı. Teńizden (qayerden?) balıq kóp (qansha) uslandı. Onıń júzi quwanǵanınan (nelikten?) qızarıp ketti.

167-shınıǵıw. Berilgen gáplerden pısıqlawıshlardı bayanlawısh-ları menen qosa kóshiriń. Pısıqlawıshlarǵa awızeki soraw qoyır.

1.Olar keshe sayaxatqa shıqtı. 2.Shaxsánem sabaqlarınan jaqsı oqıydı. 3.Alıstan dawıs esitildi. 4.Bıyl diyqansılıqtan mol zúraát alındı. 5.Men Marat penen cirkke bardım.

168-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi pısıqlawısh xızmetinde qol-lanıp gáp qurań. Sorawların qoyıp, is-hárekettiń qanday belgilerin bildirip turǵanlıǵın aytıp berіń.

Kún sayın, búgin, tez, qalada, awılda, oqıw ushın, óz-bekshe, jaqsılap, shaqqan-shaqqan, zorǵa.

169-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tabıń.

Buringı zamanda ishten soqır tuwılǵan bala bar eken. Ol qudayǵa nalis etip «meni nege soqır etip jarattıń?» — depti.

Sebebi, seniń ákeń de, anań da ótirikshi edi, jalaxor edi, — depti quday.

Bala bul juwapqa heshteńe dey almay táǵdirine kónip jasay beripti. Bir kúnleri bala qattı bir nársege súrnigip jıǵıladı. Ol súrnikken zatın sıypalap qarasa jartısı jerge kómilip atırǵan salmaqılı zat eken. Qoparıp aladı.

— Mınaw ne? — deydi ótip baratırǵan birewge.

— Altın ǵoy! — deydi ol.

— Má sen ala ǵoy — deydi bala.

— Haw, sen altınıń ne ekenin túsinbeyseń be? — deydi jolawshı.

— Altın jóninde kóp esitkenmen. Jaqsı túsinemen. Biraq bul altın meniki emes, — deydi bala.

Jolawshı kútá insaplı adam eken, «óz altınıń ózińdiki bolsın» — dep jónine ketedi. Bala hayran bolıp «há, altın joytqan bar ma?» — dep jar saladı. Heshkim shıqpaydı. Bala úyine barıwǵa ata-anasınıń ótiriginen qorqıp tuwrı qazıǵa aparıp tapsıradı.

Sol kúni keshte bala uyqısınan oyansa, kózleri kóretuğın bolıptı.

(T. Qayıpbergenov)

Jıl dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw

170-shınıǵıw. Tekstti dawıslap oqır. Dawıslı hám dawıssız háriplerdiń imlası boyınsha taxtada jumıs isleń.

Ibadulla aǵa on bes mıń basqa shamalas malı bar usı xojalıqtı kóp jıldan beri basqaradı. Dáslep qoyshılıq xojalıqta vetvrach bolıp isledi. Soń qaramal xojalıǵında direktor etip jibergende jumıstıń juwapkerli ekenin sezse de, qoylarǵa qaraǵanda qaramaldıń mashaqatı az bolar dep oylaǵan edi. Ol oyı biykar boldı. Qaramal qarakól qoyına qaraǵanda ázzi, ıssı menen suwıqqa tózimsiz, qoranı bir kún tazalamasa turǵan jeri demde pataslanıp, biyqolay jaǵdayǵa túsip qalatuǵının bayqaydı. Ot-shópti waqtında berip, dıqqat bólinbese, há demey kóterem bolıp, qayta tiklewge kóp tárbiya kerekligi tańlandırdı. Eger az ǵana dıqqatsız qaldırıp, azǵınlatıp alsaq, óz gewdesin kóterip tura almay, tisin qayrap, awzınan suwı shubırıp, kózi balıqtıń kózindey jiltırap, basın shayqap jata beretuǵın áytewir bir tiri jan boladı da qaladı. Shóbi kóp óriske qansha baqqan menen qıs hám báhár aylarında qorasınan ǵawzańlamasa dúzden jegeni boyına juqpay, beli búkireyip, qabırǵası say-say bola baslaydı. Mine, házir qorası bolǵanı menen, jaylawda ot olarǵa jetkilikli me? Hawa rayı da kópten beri hár jılı qurǵaqshılıq bolıp, sharwalarǵa biyqolay keledi. Bul jaǵdaylar Ibadulla aǵanı awır gúrsindirip otır. Házirgi qolǵa irkinish bolıp atırǵan jaǵdaydı wákilge aytqan menen, ol jaylawǵa suw jiberip, shóp shıǵara ala ma?

Ol xojalıqqa direktor bolıp kelgende ele shashına birde aq enbegen jas jigit edi. Házir shashı tolıq aǵarıp, táwir-aq

totıqqan kisi boldı. Júzindegi ájim menen shashınıń aǵında hárbir jıldıń tabısı menen kemshiliginiń izi bar. Tájiriybeli direktor, ministrdiń gápin tıńlap otırıp ózine-ózi jańa talap qoyıp kiyatır. Sonıń arasında shókelegen saylarǵa kelip qalǵanın sezdi.

(J. Muratbaev).

Sózlik

qaramal	- qoramol	- хозяйство	- қарамал	- qaramal
xojalıǵı	ho'jaligi	крупного рогатого скот	шаруашылығы	hojalygy
qaramal	- qoramol	- крупный рогатый скот	- қарамал	- qaramal
tazalaw	- tozalash	- чистить	- тазалау	- täzelemek
mashaqatı	- mashaqqati	- трудность	- ауыр, ауырт-	- kynçylygy,
sharwashılıq	chorvachilik	скотоводство	палық шаруа- шылық	kynçylyk çarwaçylyk
wákil	- wakil	- представитель	- өкіл	- wekil
gewde	- gavda	- тело	куде	- göwde

171-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń mánilerine kewil awdarıń.

ÓMIRBEK SHÍMBAY BAZARÍNDÁ

Ómirbek Shımbayǵa bazarǵa satayın dep bir qap biyday ákelip bazarında tursa, qarıydarlar kelipti.

— Biydayıńdı neden bereseń,—dese Ómirbek:

— Qaptan beremen,—depti.

Sonda qarıydarlar:

— Biydaydıń batpanı neden?—dese Ómirbek:

— Tastan,—depti. Qarıydar:

— Biydayıńnıń batpanın nege bereseń?—dese, Ómirbek:

— Aqshaǵa beremen,—depti.

Sóytip Ómirbek bazarğa ákelgen biydayın sata almay qaytıp ketipti.

Ómirbek Shımbayda Kegeyli arnasında ishine alma tolğan kemeni kórip, kemeniń qasına kelip: «mınaw ne?»—depti.

Sonda: «bul keme», degen eken.

Ómirbek oğan:

—Kelgende ne qılasań?—dep kemege sekirip minipti.

Ómirbek almağa qolın shoshaytıp:

—Mınaw ne?—depti.

—Alma,—depti. Sonda Ómirbek:

—Alganda ne qılasań?—dep bir almanı alıptı,—deydi.

172-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mánili sózlerdiń sorawların qoyıń.

Illyuminatordan qarańǵı tuńǵıyıqtan basqa heshnárse kórinbeydi. Tek ara-tura uzaqta janǵan shamğa megzes appaq nurlar kózge taslanadı. Korabl álem keńliginde ushıp baratırǵanı sirá sezilmeydi. Mısalı, aysız qarańǵı túnde terezeden sırtqa názer taslap otırǵandaysań. Mına kewilsiz kórinisler sebepli me, qıyallarım awıl jaqqa qaray párwaz aldı.

Bir saparı atam menen Toqpaq ata bettegi aǵayini-mizdiń úyine qıdırıp barǵanımız esime tústi. Men shama menen tórt yamasa bes jaslarda bolsam kerek. Barǵan úyimiz awqat asıp, dasturqanǵa barın úyip, jaqsı sıylap kútti. Tún boldı. Atam qaytpaqshı boldı. Aǵayinlerdiń qonıp kete beriń degenine qaramadı. Men atamnıń artında atqa mingesip otırman. Átirap tas qarańǵı. At qalay joldı tawıp kiyatırǵanına hayranman. Atamdı bilmedim, al men tas túnekte kiyatırǵanımızdan qáweterlenip, álle nárselerden shorshıp otırman.

(Á. Qarlıbaev).

173-shınıǵıw. Oqırn. Gápтегі sózlerdiń qaysı gáp aǵzası ekenligin túsindirirń.

DOMALANǴAN TOP

Oqıwdan bos waqıtlarında awıldıń bir topar balaları bası birigip gúzar joldıń shetindegi maydanshada qasharman top oynaydı. Bolmasa kólemi kishilew ġarbızday, ishi jelge toltırılǵan, rezinadan islengen ala toptı ayaǵı menen tewip, izinen quwıp júredi. Balalar búgin de maydanshada oynap atırǵanda kúshli tepkige dus kelgen top joqarıǵa oqtay atılıp, keyninde jerge túsip, tegis jer menen domaladı. Oynap atırǵan balalardıń birewi Artıqbay toptı alısqa jibergisi kelmey, bar pátı menen onıń izinen juwırdı. Sonıń arasında asfaltlanǵan jol menen zımırıp bir «Moskvich» mashinası da kelip qaldı. Domalanǵan top mashınanıń astına kirip ketti.

Artıqbay toptı irkip qalaman dep oyladı ma yaki mashınanıń dóńgelegi toptı jarar dedi me, áytewir mashına astınan toptı alıwǵa umtıldı. Ol toptı alaman dep qolın soza bergende pát penen kiyatırǵan mashınanıń dóńgelegi qolınıń barmaqların ezip kete jazladı. Top mashınanıń astına qarap arman jumaladı.

Mashına birden shúyk etip toqtadı. Shofyor kabinadan sekirip tústi. Jol shetinde shalqasınan jatırǵan Artıqbaydıń qasına kelip:

—Amanbısań, bala! — dedi.

Shofyordıń kózi alarıp uyasınan shıǵıp kete jazladı. Júzinde qan qalmadı.

Júregi qattı-qattı soqtı. Qol-ayaǵı qaltıradı. Jatırǵan Artıqbaydıń basın joqarı kóterip ornınan turǵızdı.

—Ayaq-qolıń jaraqatlanbadı ma? — dep soradı.

Artıqbay da qorqıp qalǵan ba, ún joq. Kózin jas qapladı. Ol:

—Top! — degen sózdi zorǵa ayttı.

Shofyor balanıń on eki múshesiniń saw ekenine kózi jetip qattı quwandı. Sonıń arasında Artıqbaydıń qasına birge top oynap atırǵan dosları da jetip keldi.

Shofyor jigit olarǵa qarap:

—Jol ústinde yaki qaptalıńda top oynamań. Ekiniń birinde mashina qaǵıp ketiwi múmkin,—dedi.

Ol mashinasın xodlap jolın dawam etti. Awıl balaları sol kúnnen baslap top oynaytuǵın maydanshanı basqa jaqqa ózgertti.

(X. Saparov).

Sózlik

maydansha	- maydoncha	- площадка	- ойын алаңы	- meydança
juwırıw	- yugurish	- бегать	- жүгіру	- ılgamak
top	- to'p	- мяч	- доп	- top (pökgi)
barmaq	- barmoq	- палец	- саусақ	- barmak
jumalaw	- yumalash	- кувыркаться	- дөңгелектеу	- Togalamak, togalanmak
toqtaw	- to'xtash	- остановиться	- тоқтау	- durmak
múshesi	- muchasi	- часть тела	- ағзасы (мүшеси)	- müçesi

TEST SÍNAWÍ

1. Orın sepliginiń qosımtaların tabırń.

- A) -nıń // -niń, -dıń // -diń, -tıń // -tiń
- B) -nan // -nen, -dan // -den, -tan // -ten
- C) -da // -de, -ta // -te, -nda // -nde
- D) -ım // -im, -ıń // -iń, -ı // -sı

2. Gáptiń bas aǵzaların anıqlań.

- A) anıqlawısh, bayanlawısh

- B) baslawısh, bayanlawısh
- C) tolıqlawısh, bayanlawısh
- D) pısıqlawısh, bayanlawısh

3. Asan klasında úlgili oqıwshı. Gápten anıqlawısh sózdi tabırń.

- A) Asan
- B) klasında
- C) úlgili
- D) oqıwshı

4. Kelbetliktiń tákirarlanıp keliwinen onıń qaysı dárejesi jasaladı?

- A) arttırıw dáreje
- B) salıstırıw dáreje
- C) jay dáreje
- D) dáreje jasalmaydı

5. Adam tilinen baylanadı,
Mal shaqınan baylanadı.
Gápten bayanlawıshtı tabırń.

- A) Mal
- B) baylanadı
- C) shaqınan
- D) tilinen

6. Is-hárekettiń belgisin bildiretuǵın gáp aǵzasın anıqlań.

- A) baslawısh
- B) anıqlawısh
- C) tolıqlawısh
- D) pısıqlawısh

7. Samolyot pát penen kóterildi. Pısıqlawısh bar ma?

- A) joq
- D) pát penen
- C) Samolyot
- D) kóterildi

8. Biziń Qalbay bilmey atır,
Hám umıtqan húrmetti.
Bilip alǵan ójetlesiw,
Degen jaman ádetti.

Qosıqtan úzindi qaysı shayırga tiyisli?

- A) X. Saparov
- B) J. Dilmuratov
- C) I. Yusupov
- D) S. Abbazov

9. Kósheniń eki boyı **jap-jasıl** tereklik. Astı sızılǵan sóz qaysı sóz shaqabına kiredi?

- A) atlıq
- B) kelbetlik
- C) feyil
- D) sanlıq

10. Jıllı-jıllı sóyleseń,
Jılan ininen shıǵadı.

- A) gáp
- B) naqıl
- C) sóz
- D) gáp aǵzası

MAZMUNÍ

§ 1. Maqtanışım—Qaraqalpaqstanım.....	3
§ 2. Til bilgen — el bileđi	8
§ 3. Qaraqalpaq tili oqıw bółmesinde	13
§ 4. Ustazıma raxmet.....	17
§ 5. Altın gúz	21
§ 6. Meniń klaslaslarım.....	28
§ 7. Meniń minnetlerim.....	37
§ 8. Kitap – biziń dostımız	44
§ 9. Demalis kúnim	48
§ 10. Ádeplilik aynası.....	52
§ 11. Kóshe qağıydaları	59
§ 12. Meniń dostım	64
§ 13. Qaraqalpaq milliy kiyimleri.....	70
§ 14. Watan saqshıları.....	77
§ 15. Ullı babalarımız.....	82
§ 16. Balalar qosıqları.....	85
§ 17. Sálem báhár	30
§ 18. Báhár bayramları	94
§ 19. Tuwılǵan jer – altın besik.....	98
§ 20. Eski qalalar	102
§ 21. Súwretlew óneri dógereginde	105
§ 22. Jámiyetlik transportta.....	109
§ 23. Nókisim	113
§ 25. Sport oýınları	124
§ 26. Jazǵı demalis	132

Abatbay DÁWLETOV,

Zubayda AYJANOVA

Gúlbáhár DÁWLETOVA,

Xudaybergen ATABAEV

QARAQALPAQ TILI

5-KLASS

Oqiw basqa tillerde alıp barılatuğın klaslar ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası—2019

Redaktori *U.Yusupova*

Xud. redaktori *I.Serjanov*

Tex. redaktori *B.Turimbetov*

Operatori *N.Qayıpbergenova*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basıwğa ruqsat etilgen waqtı 09.09. 2019-j. Formatı 70x90 1/16.
«Pragmatica KRKP» garniturası. Ofset baspa usılında basıldı. Kegl 12.
Kólemi 9.0 baspa tabaq. 10,53 shártli tabaq. 9,5 esap baspa tabaq.
Nusqası 23330 dana. Buyırtpa .

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındağı
Málimleme hám galaba kommunikaciya agentligi «Bilim» baspası.
230103 Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındağı
Málimleme hám galaba kommunikaciya agentligi «O‘zbekiston»
baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30-jay.